

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
Сектор научной информации
по общественным наукам

**НОВАЯ СОВЕТСКАЯ
АРМЯНСКАЯ ЛИТЕРАТУРА
ПО
ОБЩЕСТВЕННЫМ НАУКАМ**

ԻՐԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՐՑԵՐ

ՀԱՍՏԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՍՏԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ԻՆՓՐՄԱՑԻԱՑԻ ՄԵԿՏՈՐ

Ա մատենաշար Գիտաինֆորմացիոն բյուրոն նո.1/19/

Ի Ր Ա Ն Ա Գ Ի Տ Ո Ւ Թ Յ Ա Ն Հ Ա Ր Ց Ե Ր

Խմբագրական կոլեգիա՝

Խ.Հ.ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ /գլխ.խմբագիր/,
Հ.Մ.ԵԳՆՍՅԱՆ /պատ.խմբագիր/,
Վ.Ա.ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ, Լ.Լ.ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

ՀԱՍՏԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

ԵՐԵՎԱՆ - 1978

A
11
02.11.78

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ
СЕКТОР НАУЧНОЙ ИНФОРМАЦИИ ПО ОБЩЕСТВЕННЫМ НАУКАМ

Научно-информационный бюллетень

I серия

№ I (19)

ВОПРОСЫ ИРАНИСТИКИ

Редакционная коллегия:

Х.А. БАРСЕГЯН (гл. редактор),
Г.М. ЕГАНЯН (отв. редактор),
Л.Л. КАРАПЕТИАН, В.А. ХАЧАТУРИН.

Издательство АН Армянской ССР

Е Р Е В А Н — 1 9 7 8

Ն Ծ Բ Ա Ե Ո Ւ Ք Յ Ո Ւ Ն

Հայ պատմագրությունը և ըստասիրությունը միշտ կարևոր տեղ են հատկացրել իրանագիտությանը, քանի որ հայ և պարսիկ ժողովուրդների պատմությունն ու մշակույթը սերտորեն կապված են եղել իրար հետ: Այս կապերի ակունքները զալիս են դարերի խորքից և իրենց արտացոլումն են գտել դեռևս 5-րդ դարի հայ մատենագիրների, իսկ հետագայում՝ պատմագիրների աշխատություններում: Հարուստ նյութ են տրամադրում նաև ուշ միջնադարի հեղինակները:

19-րդ դարը սկիզբ դրեց հայ դասական իրանագիտությանը: Հայ արեւելագետների կողմից ստեղծվեցին իրանի պատմությանը, ըստասիրությանը ու մշակույթին նվիրված մեծ թվով ճարձրաբեմեք ուսումնասիրություններ, խառնված հարուստ ավանդույթների վրա:

Արևելագիտությունը, այդ թվում և իրանագիտությունը, Հայաստանում զարգացման նոր ֆափ ստացավ Սովետական իշխանության տարիներին: Գեո. համալսարանում կազմակերպվեց արևելագիտական ֆակուլտետ, որը պտտաստում է նաև իրանագետներ:

Հայաստանում իրանագիտության զարգացման համար կարևոր իջան հանդիսացավ Գիտությունների ակադեմիայի կազմում Արևելագիտության ինքնուրույն սեկտորի / 1958/ և այնուհետև ինստիտուտի / 1971/ ստեղծումը: Ինստիտուտի կազմում հաջողությամբ գործում է նաև իրանագիտության ճամբարը, որը լուրջ աշխատանք է կատարել իրանագիտության ծաղարկում:

Այս ժողովածույում ներկայացված են 1976թ. դեկտեմբերին ՀՍՍՀ ԳԱ Արևելագիտության ինստիտուտի կողմից կազմակերպված հանրապետական առաջին իրանագիտական կոնֆերանսի զեկուցումները:

Ժողովածուն տպագրվել է պտտրաստել ՀՍՍՀ ԳԱ Արևելագիտության ինստիտուտի իրանագիտության ճամբարը: Հրատ. խմբագիր Լ. Ն. Երկնապետյան:

ԱՅԿԱԳԻՆ ԲՈՒՐՈՒՄԱՅԻՆ ԿՍՈՎԱՐԳԱՅԻՆ
ԵՎ ԻՐԱՆԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԿՈՄՍԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Իրանի ազգային բուրժուազիայի կառավարության /1951-1953թթ./
ներքաղաքական գործունեության ակտիվությունը և նշանակալի մեծությունը համար
շատ կարևոր է ժողովրդական կուսակցության / ԻժԿ / հետ նրա փոխարե-
քունությանը և ուսանողությանը:

Ավելորդ է հիշատակել, որ պայմանավորված լինելով զանազան գոր-
ծունեությամբ, այդ փոխարեքունությանը միաժամանակ չէին և ունեցել են
առարկանակ դրսևորումներ, հանգամանք, որը մեծապես զվարթացնելով
նրանց որոշակի բնութագրերը, միաժամանակ անիթ է տվել հակաական, միտում-
նավոր քաջատրույթյուններին:

Իրանցի և օտարերկրյա պետական ու քաղաքական շատ գործիչներ,
բուրժուական հեղինակներն ու մամուլը այդ փոխարեքունությանը
էությունը խեղաթյուրելու քաջադյուրությանը ամենաառաջին անիթ-
ներով իրադրությունն այնպես են ներկայացրել, որ իբրև պրեմիեր մի-
նիստը Մոհամմադ Մոսադեղը գտնվում էր կոմունիստների ազդեցության
տակ, և թե նախապես պայմաններ էր ստեղծել իրանում նրանց գործու-
նեությանը քաղաքական և նրանց դիրքերի ամրապնդման համար: /2 հինգ/
որ ազգային բուրժուազիայի իշխանության ողջ շրջանում իժԿ-ն քաղա-
պետում էր /: Սմանից համախառն առաջադրող այս մասցեների տեսակետն,
ընդ որում, սովորաբար մատուցվում է առանց ազդեցությանը և կամ,
էլ, որպես հիմնավորում միմիայն արժանազատում են կառավարության կողմ-
նից ժողովրդական կուսակցության աշխատանքներն քաղաքական և քաղաքական:

Ուշագրավ է, որ իրանական ժողովրդի ազգային-ազատագրական
շարժման թշնամիների կողմից փորձեր են արվել, դարձյալ որոշակի նա-
պակով, մեկ այլ ծայրահեղ տեսակետի վրա էս զեղել. այն է, քաղաքական-
պես քաջադյուր ազգային բուրժուազիայի կառավարության և ժողովրդական
կուսակցության համադրանակությանը որեւէ փաստ է, ավելին, իժԿ-ն ներ-
կայացնել որպես կառավարությանը քաղաքական ուժ:

Իրանի ազգային բուրժուազիայի կառավարության և ժողովրդական

կան կուսակցության փոխարարներով թուլանալը հռապելագետ քննադրվում էին այն խնդիրների տարբերությամբ, որ իր առջև դնում էր նրանցից յուրաքանչյուրը:

Իրանական ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժման մեջ, ,Ազգային մեկտեղությունների և անձամբ Մոսադեղի վերջնական նպատակը միայն նավթարդյունաբերության ազգայնացման օրենքի իրականացումն էր և երկիրն անգլիական իմպերիալիզմի ազդեցությունից դուրս բերելը: Իմպերիալիստական մեկ այլ տերություն՝ ԱՄՆ-ի հանդեպ, սեպայն, որի էքսպանսիոնիստական դիտավորություններն իրանի նկատմամբ հավասարապես ըսցորոշ էին, Մոսադեղը ոչ միայն թշնամանք չէր տածում, այլև իր ձգտումների իրագործման մասնապարհին փնտրում էր նրա օգնությունը:

Մինչդեռ իրանի ժողովրդական կուսակցության համար անգլիական իմպերիալիզմի դեմ պայքարը մի մասն էր միայն այնպիսի ընդարձակ խնդրի, որպիսին պայքարն էր իմպերիալիզմի դեմ առհասարակ: Ի տարբերություն ազգային ընդունակության, ժողովրդական կուսակցությունը միանգամայն միշտ էր ըմբռնում իրանում ամերիկյան իմպերիալիստների խորամանկ և երկդիմի քաղաքականության իսկական ակնկալիքները, ,... Կասկածից դուրս է, - գրում էր Իժե-ի օրգան , ,Բնսու-ե այնպես, , - որ եթե ամերիկյան իմպերիալիզմը շահագրգռություն է ցուցաբերում իրանում Անգլիայի քաղաքական և տնտեսական ազդեցության վերացման նկատմամբ, պատճառն ամենևին այն չէ, որ մասնավորապես է իրանի անկախությունը, այլ, միմիայն, որովհետև ձգտում է իրանի քաղաքականության և տնտեսության միասնեան անօրենք դառնալ և այդ մենաշնորհին օգտագործել մեր երկիրը գաղութացնելու, կողոպտելու և անգլիական իմպերիալիզմի տեղը զրավելու համար, ,:

Մեկ այլ առիթով, Մոսադեղին հղած ըսց նամակում Իժե Կե-ն գրում էր. , , Մեր ժողովրդի համար անգլիական և ամերիկյան իմպերիալիզմի միջև որևէ զանազանություն չկա, և նրանցից որևէ մեկի օգտին ձեռնարկված/ իրանի կառավարության կողմից - Ա.Ս. / յուրաքանչյուր միջոցառում դավաճանություն կլինի մեր ազգային շահերին, ,:

Այս պարագայում միանգամայն օրինաչափ է, որ շերտերն աշակցելով Մոսադեղի կառավարության հակաանգլիական քաղաքականությանը, Իժե-ն, միաժամանակ, անխնա դատապարտում էր Միացյալ Նահանգների հանդեպ նրա չիմնավորված լավատեսական դիրքորոշումը, աննշալ դիրքորոշում չլով նրա որևէ արտահայտությունը:

իր ընույնով ժողովրդական կուսակցության անկարող էր զոհացնել նաև կառավարության ներքաղաքական գործունեությունը: Իրանի կոմունիստները նրկրի անկախության, նրա հետագա առաջընթացի անհրաժեշտ նախապայման էին դիտում նրկրի անառնության, սոցիալական հարաբերությունը, նրկի հիմնովին վերակառուցումը: Ներքին կյանքի տարբեր ընթացիկներում Մուսադեղի ձեռնարկած միջոցառումները, սակայն, սահմանափակ էին, որոշակիորեն ուղղված միջին խավերի դիրքերի ամրապնդմանը, որոնց հետևանքով ունենալու միջոցով նա հույս ուներ թերահաջող կերպով իրականացնել նախարարության անառնության ազգայնացումը:

Հիմնադրվելով, նրկն, նրկրի առաջադեմ ուժերի ժողովրդականացումը, ազգային ընդհանրության կառավարությունը, միաժամանակ, միախառնվում նրանց զարգացման հետևանքներից և դրա սզատելի հետևանքներից, մշտապես, տարբեր առիթներով ու միջոցներով արգելակում էր նրանց գործունեությունը: Այսպիսի իրավիժակն արդեն / առանց, նույնիսկ, մնացած այլ հանգամանքների / բացառում էր կառավարության ներքին քաղաքականության մեջ ղեկավարական ակզրունքների ազանումը:

Ինչ վերաբերում է ժողովրդական կուսակցությանը, ազա վերջինս իմպերիալիզմի դեմ իր հետևողական պայքարը ամենաանոթ կերպով զուգորդում էր իրանում ղեկավարածիս հաստատելու համար պայքարի հետ, որը չէր դադարում ազգային ընդհանրության իշխանության ողջ շրջանում:

Իր մամուլի էջերում, պրեսիեր-միսիստրիս պարբերաբար հղած բաց նամակներում, իր ղեկավարությամբ կազմակերպված աշխատանքական ցույցերի ու գործադուլների ժամանակ իժն-ն կառավարությունից ահանջում էր ապահովել արհմիությունների և կուսակցությունների / մասնավորապես ժողովրդական կուսակցության / ազատ գործունեությունը, արձակել քաղաքական ընտանրկյալներին, դադարեցնել հետադեմ օրենքների կենսագործումը, նրկրի տարբեր վայրերում ժամանակ առ ժամանակ ազանական դրության հայտարարումը և այլն:

Դժգոհությունը կառավարության ներքին քաղաքականությունից և նրա անընդհատ, ամենախիստ ընտանրատությունն, այնուամենայնիվ, չէր խանգարում իժն-ին նաև պաշտպանել ու խրախուսել Մուսադեղի առաջադիմական ձեռնարկումները, ինչպես՝ շահին հակադրվելու և նրա իշխանությունը սահմանափակելու փորձերը, արտադրա լիագործությունների ստանձնումը, ՍՍՀՄ-ի հետ առևտրական հարաբերությունների վերականգնումը, ընդդիմադիր ուժերի գործունեության կենտրոնի վերածնունդը մեջլիսի ցրումը և

ալլնք

Երկրի տառջողիմական ուժերի, և, մասնավորապես, ժողովրդական կուսակցության նկատմամբ Մոսաղեղի կառավարության քաղաքականութունը որոշող էական գործոն էր ՄՄՄ-ի հետ նրա փոխհարաբերությանն ենթի ընդլայնը:

Միացյալ Նահանգներն իրանի նկատմամբ իրենց հեռու գնացող նրավորներն ակնհայտ էին՝ իրականացնել Մոսաղեղի կառավարության միջոցով, և, հասկանալիորեն, ձգտում էին կառնցնել իժն-ի հետ նրա համագործակցության / նըընմն միանգամայն ունել / հնարավորությունը՝ խուսափելով իրենց համար անհամո աղոյունըններից: Ամիլձապա դրան էր ուղղված ՄՄՄ-ի կառավարող շըջանների հղացան և նրա շատագովների կողմից հանուղականորեն իրականացվող այն աւական կամպանիան, որի հիմնական շուվանդակությունը իրանի ժողովրդական կուսակցության նպատակների աղանդումն էր ու նրա վարկագրկումը: Նվյ ջանի որ Մոսաղեղն իր իշխանության ողջ շըջանում մշտապես պահպանում էր Միացյալ Նահանգներին նկատմամբ իր ըարյացակամությունն ու աւզլիական իմպերիալիզմի դմն պայքարում չէր դադարում հուսալ ՄՄՄ-ի անշահախելիք օգնությունը, ընականաւըար, խուսափում էր իժն-ի հանդեպ այնպիսի դիրքորոշումից, որը կարող էր անցանկալի լինել Միացյալ Նահանգներին:

Մասնավորապես, հերքելու համար ժմերկյան իմպերիալիսաների հորինած այն աւարդարացի մեղադրանըը, թե իժն-ի նկատմամբ Մոսաղեղի ծայրահեղ մեղմ վերաբերմունքն էր, որ պատմաւ էր դարձել իրանում, ,նոմուսիստական վտանգի, , ծագմանը, Մոսաղեղն օրըստօրի սասականում էր դմնուկրասական ուժերի հանդեպ գործադրվող մնշումն ու հաւանանըը:

ի դեպ, Մոսաղեղին նույնանման քաղաքականության էր դրդում նաև, ,Ազգային. մեկաթի, , ողջ ալ թևը, որը ըացահայտ թշւամանը էր անում դեպի կոմունիստական գաղափարախոսությունն ու կոմունիստական շարժումն ահհասարակ:

Մոսաղեղին և ժողովրդական կուսակցությանը գծանցնելու, նրանց առավել չափով միայնացից հեռացնելու և նրանց մերձեցման հնարավորությունը վերջնականորեն կանխելու դիտավորությամբ ամերկյան իմպերիալիսանըը աւղական հաաղմ շըջանների հետ համաեղ չէին գլաում ազդել նաև իժն-ի վրա, հեղինակագրկել Մոսաղեղին նրա աշըում և աւամադրել նրան Մոսաղեղի դմն: Ամենաաւըըըըը մեաաարհներով իրականացվող այս քաղաքականությամբ իրանի ժողովրդի թշւամիներին ըազմիցա հաշողվել է պտականել իրանի ազգային ուժերին, և, իսկապես, երկար ժամաւա-

կով անհաղ դարձնել նրանց այնքան ցանկալի և անհրժեշտ համագործակցությունը:

Նյութի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ ազգային ընդունակության կառավարության և ժողովրդական կուսակցության փոխհարաբերությունները բնույթից երեքն են՝ հետևյալն էր ավելի պահանջարկի և որոշակի իրադրություն:

Իր իշխանության ամենակարգում, օրինակ, Մոսկովի վերաբերմունքը հիմնականում անհամապատասխան էր: Հիմնական պատճառը, թերևս, այն էր, որ ղեկավարող շարժումներում էր ինտենսիվ պայքարը նախարարության և ազգայնացման օրենքի իրականացման համար, կառավարությունը կարող էր ունենալ ժողովրդական ամենալայն զանգվածների աջակցության, և հարաբերությունների վատթարացումը տարբեր դասակարգերի ու խավերի շրջանում մեծ հեղինակություն վայելող ժողովրդական կուսակցության հետ նրան ամենաինքնուրույն շեղում էր:

Մոսկովի վերաբերմունքը երկրի ղեկավարական շրջանների, և առանձնապես ժողովրդական կուսակցության հանդեպ ընդգծված բարձրացված դարձավ նաև իշխանության վերջին փուլում / դարձավ նրա ղեկավարությունն ու պաշտպանությունը զանգվածային և անհատական, երբ ավելի քան անհայտ էին կառավարության նկատմամբ տեղական հետադիմական շրջանների և օտարերկրյա իմպերիալիստների իսկական նպատակներն ու այն ապավելու նրանց դիտավորությունները:

Եվ կամ, չնայած Մոսկովի հետ սկզբունքային տարածային թշուրյուններին, 1952թ. հուլիսյան հայտնի իրադարձությունների ժամանակ, երբ իրանական ժողովրդի նվաճումները լուրջ վտանգի տակ էին և նրա թշնամիները փորձեցին վերջ դնել ազգային ընդունակության իշխանությանը, ժողովրդական կուսակցությունն առաջիններից էր, որ հանդես եկավ ազգային ընդունակության կառավարության պաշտպանությամբ և նախաձեռնողը եղավ հակաֆաշիստական ազգային միասնական միջազգային պայքարում:

Կառավարության և ժողովրդական կուսակցության փոխհարաբերություններն առանձին դասերում պայմանավորվել են նաև վերջինիս կողմից ազգային-ազատագրական շարժման մեջ ազգային ընդունակության ղեկի ոչ միշտ ընկալմամբ, և, համապատասխանաբար, նրա նկատմամբ ոչ միշտ քաղաքականությամբ: Նման իրավիճակն արդյունք էր նաև այդ շրջանում հիմնականում ղեկավարության մեջ տեղի տարալարություններին:

րի ու երկպառակությունները:

Ազգային ըուրժուազիայի և նրա կառավարության հանդեպ իժն-ի ավելորդ թերահավատությունն ու անվստահությունը, երբեմն շփոթանցեցված, կամ նույնիսկ անտեղի մեղադրանքները / որոնք նաև ընկում էին իժն-ի կողմից ,,Ազգային մեկաթի,, առանձին հասվածների միջև գոյություն ունեցող բացահայտ հակադրությունների անտեսումից/, Մոստոկեղին ակամա Թրամադրում էին նրա դեմ և մղում նրա վրա մեղադրանքներ գործադրելու:

Այս հանգամանքը նաև ավելորդ անգամ պատճառեց առիթ էր ժալիս իրանական ժողովրդի թշնամիներին Մոստոկեղի և ժողովրդական կուսակցության միջև ներհակությունները խորացնելու և միմյանցից հեռացնելու համար:

Ազգային ըուրժուազիայի և նրա կառավարության նկատմամբ իժն-ի ոչ միշտ, ընդգծված ժախդիրքորոշումն առավել ակնբախ դարձավ կառավարության անկման նախօրեին, և կարևոր պատճառ հանդիսացավ այն բանի, որ այս անգամ արդեն, վժռական պահին, ազգային ուժերի միավորումը չկայացավ:

Տարբեր պատճառներով ազգային ըուրժուազիայի կառավարության ու երկրի դեմոկրատական ուժերի կայուն համագործակցության բացակայությունն, անշուշտ, այն էական հանգամանքներից մեկը եղավ, որը դյուրևարցրեց անդադան հետադեմ շրջանների և օտարերկրյա իմպերիալիզմի կողմից ազգային ըուրժուազիայի կառավարության տապալումը:

УЧАСТИЕ КУРДОВ В НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ
БОРЬБЕ ИРАНСКОГО НАРОДА В 1917-1921 гг.

Победа Октябрьской революции расшатала основы колониальной системы империализма. Она оказала могучее воздействие на рост национально-освободительного движения и положила начало эпохе национально-освободительных революций. Велико было влияние Октября на умы и настроения угнетенных народов в соседних с Россией странах зарубежного Востока, в том числе и курдского народа.

Трудовые массы курдского народа являлись наиболее угнетенной частью населения Ближнего и Среднего Востока. Закабаленные в социальном отношении, они веками подвергались жесточайшему национальному гнету.

События, развернувшиеся в 1917-1921 гг. в иранской части Курдистана, ярко отражают пробуждение и бурный рост освободительного движения курдского народа, принявшей в тот период в ряде мест Курдистана характер вооруженной борьбы против империализма и местной буржуазно-феодалной реакции.

Со второй половины XIX века в сфере сельскохозяйственного производства Ирана зародились капиталистические отношения. Они проникли также в курдские районы страны и получили дальнейшее развитие в начале XX века. Рост частного землевладения и господство издольной формы хозяйства приводили, с одной стороны, к концентрации земельной собственности в руках курдских помещиков и кулацкой верхушки деревни, а с другой - к обнищанию трудовых масс курдского крестьянства.

Правдивая картина тяжелой жизни иранских крестьян, в том числе и курдских, дана в историческом романе Ахмеда Хоадала "Крестьянская доля". Автор описывает события конца XIX и первых двух десятилетий XX вв. в иранской деревне. Он пишет о судьбе крестьян: "Горька она везде, но всех горше в Иране: нет в мире

более жалких людей, чем иранские крестьяне. Они окружены презрением, на них смотрят хуже, чем на животных. Каждый, узнав, что ты крестьянин / не дай бог, если при этом еще курд/, готов подвергнуть тебя унижению"/Ахмед Холададэ. Крестьянская доля / русский перевод/, Ташкент, 1935, стр. 5/.

Разоренные чрезмерными поборами властей и местных эксплуататоров, крестьяне массами оставляли свои хозяйства и в поисках заработка уходили за пределы страны, наводняя промышленные центры Закавказья, Закаспийскую область и Черноморские портовые города России.

В годы первой мировой войны военные действия между Англией и Россией, с одной стороны, Германией и Турцией - с другой, происходили также на территории, населенной курдами. Война принесла им неисчислимые бедствия и страдания. К грабегам империалистических держав и местных эксплуататоров прибавились бедствия, вызванные засухой 1917 г. Эпидемия и голод свирепствовали во многих районах страны.

Курдские народные массы, как и другие народы Ирана, горячо приветствовали победу февральской буржуазно-демократической революции в России. В русских воинских частях, дислоцированных в Иране, создавались Советы и солдатские комитеты, которые стремились к установлению дружеских связей с местным населением. В некоторых районах создавались объединенные Советы солдатских депутатов и представителей местного населения. Большую деятельность среди местного населения и солдат развернул объединенный Совет в Керманшахе. Очевидец и участник этих событий Эхсан-Уллахан писал: "Однажды появились люди, пришедшие из Керманшаха, которые сообщили, что в России произошла революция и сам Николай арестован. Сбравшиеся были ошеломлены этим известием настолько, что не поверили. Из глубин гор были снаряжены несколько революционеров в Керманшах с тем, чтобы они убедились в правильности этих известий. Когда посланные вернулись обратно и подтвердили это чрезвычайное известие, ликования и радости революционеров не было конца. Взрослые люди по-ребячьи радовались и танцевали.

В скором времени со стороны русских войск пришли представители армейского комитета, которые заявили нам, что больше

нит никакой войны между русскими и персидскими революционерами. Таким образом, русская революция принесла и нам некоторое освобождение.

Большинство находившихся в горах спустились в Керманшах, разошлись и разтехались по домам, в места, откуда они пришли" /Журн. "Новый Восток", 1928, кн. 23-24, стр. 261/.

Другой участник событий В. Шкловский вспоминал: "После февральской революции среди курдов было большое движение в сторону соглашения между свободными курдами и свободной Россией. Происходили большие сходбища и были посланы к нам / т.е. в воинские части -Х.Ч./ люди для переговоров" /В. Шкловский, Революция и фронт, Пр., 1921, стр. 87/.

7 июля 1917 г. между представителями курдов и командованием русских войск в Иране было подписано соглашение о прекращении военных действий. В связи с этим курды заявили: "Мы, свободные курды, не доверяли старой России и боялись ее захватнической политики. Теперь же мы видим, что ваш народ никого не хочет поработить. Поэтому мы отказываемся от применения оружия против вас и после этого будем считать вас нашим старшим братом. Да здравствует свободная Россия!" / См. Али-Азари. Восстание шейха Мохаммеда Хиабани в Тавризе, Тегеран, 1951, стр. 156. (На персидском языке)/.

К этому времени взаимоотношения между курдами и русскими настолько улучшились, что в Западном Иране были организованы "русско-курдские комитеты". Курдские отряды охраняли некоторые коммуникации русских войск, снабжали их фуражом. Кроме того, население Керманшаха, Мешхеда, Тебриза и других городов Ирана выступало с политическими лозунгами, требуя созыва меджлиса. Народные выступления перекинулись на северо-восток страны, в провинцию Хорасан. Жители Кучана в знак протеста против захвата воды крупным помещиком Дабиром ос-Салтане устроили демонстрацию, и сели в бест в мечети.

В дислоцированных в северных районах Ирана русских воинских частях был создан подпольный революционный солдатский комитет, с которым поддерживал тесную связь Гази Мохаммед, прогрессивный деятель, будущий руководитель первой Курдской демократической Республики / 1945-1946 гг./ . В районе Мехабда он соз-

дал группу, которая вела пропаганду идей независимости Курдистана. Будучи руководителем отдела просвещения и юстиции города Мехабада и его районов, Гази Мохаммед открыл несколько школ и пропагандировал идею национального освобождения курдского народа.

Весть о победе Октябрьской революции с быстротой молнии распространилась по всему Востоку. С созданием первого в мире государства рабочих и крестьян открылась перспектива для установления новых отношений между народами, основанных на равноправии и взаимном уважении.

"На международной арене впервые возникло государство, которое выдвинуло великий лозунг мира и стало осуществлять новые принципы в отношениях между народами и странами. Человечество обрело надежный оплот в своей борьбе против захватнических войн, за мир и безопасность народов". (Программа Коммунистической партии Советского Союза, Москва, 1976, стр. 12).

В одном из первых документов Советской власти — в обращении Совета Народных Комиссаров РСФСР от 20 ноября (3 декабря) 1917 года "Ко всем трудящимся мусульманам России и Востока" объявлялось об аннулировании договоров, заключенных царской Россией, о разделе Персии и Турции. В обращении говорилось: "Вы должны быть хозяевами вашей страны. Вы сами должны устроить свою жизнь по образу своему и подобию. Вы имеете на это право: ибо ваша судьба в собственных руках". Вскоре Советское правительство осуществило эвакуацию русских войск из Ирана, в том числе из населенных курдами территорий Западного Ирана. Вместе с тем Советская власть отказалась от всех неравноправных договоров, заключенных правительством царской России.

Британские империалисты постарались воспользоваться эвакуацией русских войск, чтобы закрепить свои позиции в Иране и затем проникнуть в Закавказье и Закаспийскую область. В этих целях они увеличили контингент оккупационных войск и всячески поддерживали реакционные силы внутри Ирана. В 1919 г. они вынудили англофильское правительство Восуг од-Доуле заключить кабальное для иранского народа англо-иранское соглашение. Советское правительство в специальном обращении "К рабочим и крестьянам Персии" 30 августа 1919 года разоблачило маневры английских империалистов и иранской реакции, поставивших себе целью превратить Иран в колонию Британской империи. Народы Ирана, видя в

лице Советской России свою защиту и опору, выступили на борьбу за свои социальные и национальные права.

"Само собой понятно, — писал В.И. Ленин, — что это революционное движение народов Востока может сейчас получить успешное развитие, оно может получить разрешение не иначе, как в непосредственной связи с революционной борьбой нашей Советской республики против междunarодного империализма".

Внутренняя и внешняя политика Советской России, ее борьба против сил контрреволюции и иностранной военной интервенции вызвали глубокие симпатии угнетенных народов, в том числе курдов.

В ночь на 3 ноября 1918 г. агенты британской контрразведки с помощью русских белогвардейцев и иранской реакции учинили разгром советской дипломатической миссии в Тегеране. Руководителю миссии И.О. Коломийцеву удалось спастись от преследования. Он нашел убежище в Курдистане, у курдов Сенджаби. Оттуда Коломийцев посылал иранскому правительству и британским представителям ноты протеста по поводу разгрома советской миссии, требовал немедленного освобождения арестованных. В дальнейшем Коломийцеву помогли перебраться в Баку. Еще до этого, в середине 1917 г., у курдов Сенджаби скрывался Сулейман-Мирза, основатель социал-демократической партии Ирана. Курды Сенджаби мужественно боролись против английских оккупантов.

Об усилении освободительной борьбы в Иране вынуждены были признать и представители британских оккупационных войск. "Дух большевизма носился в воздухе", — писал английский генерал Денстервилл, прибывший в Хамадан в феврале 1918 года. По его словам, программа революционных масс Западного Ирана состояла в "комбинации антиевропейского движения с попытками устроить такой беспорядок, при котором каждый бедняк мог бы завладеть сокровищами богатых".

В октябре-ноябре 1919 г. в иранском Азербайджане, в Курдистане и других районах Ирана происходили выступления против шахского правительства и колониальной политики англичан. Широкого размаха достигли выступления масс в прилегающих к России районах, испытавших наибольшее влияние Октябрьской революции.

Трудящиеся курды, в особенности батраки, вместе с представителями других народов, приняли здесь самое активное участие в антиимпериалистическом национально-освободительном движении, известном как движение дженгелийцев.

Известно, что Турция и Иран с конца XIX в. фактически находились в полуколониальной зависимости от империалистических держав. Первая мировая война еще больше усилила их зависимость. Имея в виду положение, сложившееся в то время в Иране, Китае и Турции, Ленин писал: "... первая из этих стран почти целиком стала уже колонией, вторая и третья становятся таковыми".

Несмотря на объявленный нейтралитет Ирана, германо-турецкие войска вторглись на территорию страны. Развернувшиеся военные действия между Англией и царской Россией, с одной стороны, Германией и Турцией, с другой, нанесли огромный ущерб населению. Народные массы во многих районах выступали против оккупантов и поддерживавших их иранских правителей, а население Гилянской провинции поднялось на вооруженную борьбу. В рядах повстанцев находились также курдские отряды, главным образом батраки, руководимые Халу Курбаном.

Англия, как и до войны, почти не вывозила сельскохозяйственную продукцию Ирана. "Хлопок, шерсть, сухофрукты массами залеживались на складах, гнили и продавались по ценам в четыре-пять раз ниже довоенных". В наиболее тяжелом положении оказались "северные районы страны, в частности Хорасан и Иранский Азербайджан, которые были связаны многолетней торговлей с Россией. Основными статьями вывоза из этих провинций были хлопок, шерсть, кожсырье, ковры, зерно, сухофрукты, опиум, миндаль. В то же время английские колонизаторы только в 1918-1921 гг. вывезли из страны золото и серебро на сумму около 120 млн. туманов. Страна находилась на пороге экономической и политической катастрофы. Характерно, что правящие круги Ирана искали выход из создавшегося положения в поддержке империалистических держав. Поэтому борьба масс направлялась как против иностранных империалистических сил, так и против их опоры в стране - феодальных реакционеров.

В этих условиях новый размах получило и движение дженгелийцев. Организация "Дженгель" охватывала почти все слои насе-

ления — крестьян, рабочих, торговцев и мелкую городскую буржуазию, мелких и средних помещиков, духовенство, интеллигенцию и т.д. Такой пестрый состав движения отрицательно сказался на дальнейшем ходе его развития. Уже в начале 1918 года в результате возникших разногласий в организации "Дженгель" наметились два направления. Представители торговой буржуазии, помещики и духовенство, имевшие большое влияние на ее руководители Кучек-хана, допускали проведение некоторых демократических реформ лишь при обязательном сохранении феодально-крепостнических порядков в деревне. Что касается мелкой буржуазии, бедняков и курдов-батраков, работавших у помещиков Гиляна, то они выдвигали демократические требования, направленные в основном против феодалов. Однако в движении дженгеллийцев брало верх влияние представителей первого направления, борьба которых ограничивалась действиями против английских колонизаторов. По этой причине феодально-крепостнические порядки оказались нетронутыми.

Большое влияние на активизацию национально-освободительного движения в Иране оказали победа Советской власти в Азербайджане и изгнание Красной Армией английских интервентов из Туркестана и Закавказья. К 1920 г. в составе участников национально-освободительного движения в Гилянской провинции произошли изменения, его решающей силой являлись рабочие, крестьяне, ремесленники и мелкая торговая буржуазия.

Успехи движения привели к восстанию 4 июня 1920г. в Реште. В Гиляне была провозглашена республика. В то время большую работу среди трудящихся развернула компартия Ирана, созданная накануне восстания. Ее организации существовали во многих городах страны, в том числе в Кучане. В июле 1920 г. Компартия призвала массы к усилению борьбы против английских оккупантов, к поддержке правительства Кучек-хана.

В движении особенно отличался старшина артели сельскохозяйственных сатраков-курдов Халу Курбан, ставший одним из руководителей национально-освободительной борьбы в Гилянской провинции. Другие батраки-курды Керимхан, Мирза Мурад, Гамбар, брат Халу Курбана-Рахман впоследствии командовали отдельными соединениями повстанцев.

Компартия Ирана прилагала большие усилия к сплочению сил

повстанцев. Благодаря этому 4 августа 1921 г. в Гилянской республике была объявлена Советская власть. На местах создавались Советы депутатов трудящихся. Было сформировано правительство. Председателем ревкома и комиссаром финансов являлся Мирза Кучек-хан, комиссаром по иностранным делам — Гайдар-хан Аму огли, комиссаром по военным делам — Халу Курбан.

Назначением Халу Курбана комиссаром по военным делам Гилянской Советской Республики отдавалось должное героизму революционных курдских отрядов, которые он возглавлял. Эти отряды вместе с коммунистическим отрядом под командованием Гайдар-хана громили шахские войска.

Однако Халу Курбан не имел твердых политических взглядов, не всегда проводил самостоятельную линию, и это отразилось на его дальнейшей деятельности. Вскоре он отошел от национально-освободительного движения.

Революционные события в Иранском Азербайджане и Гиляне нашли отклик и на окраинах страны, в частности в Хорасанской провинции, где население стонало под ярмом феодально-деспотического режима. На политическую активность масс этой провинции большое влияние оказали революционные события в соседней Закаспийской области, развернувшиеся вслед за Февральской буржуазно-демократической революцией и, в особенности, в послеоктябрьский период.

В Хорасанской провинции большого размаха достигло национально-освободительное движение курдских трудящихся. В 1917-1921 гг. они с оружием в руках выступили против местных феодалов, правительственных войск и английских захватчиков. Восстание, начавшееся в селении Гильен Ширванского округа, возглавил бывший пастух Ходаверди / Ходоу-сердар/. Еще в 1917 г. буджнурдский хан сердар-Моаззез с 300 всадниками, вооруженными английскими винтовками, выступил против немногочисленного отряда курдских бедняков во главе с Ходоу-сердаром. Но движение не было подавлено. Летом 1920 г. оно развернулось с новой силой. Центром восстания стал город Ширван. В июле в рядах повстанцев сражались 3 тыс. батраков, бедняков и ремесленников. Повстанцы совершали набеги на базы снабжения и коммуникации оккупантов. На помощь повстанцам нередко приходили и женщины. Так, курдянка Суйрголь организовала небольшую группу, с которой по ночам нападала на отряды силасев и

ПРОБЛЕМА ПЛЕМЕН НА ЮГЕ СОВРЕМЕННОГО ИРАНА.

Проблема племен в современном Иране, находящемся на пути капиталистического развития является сложной и противоречивой. Несмотря на то, что древние племена давно распались, а родо-племенные отношения с их бесклассовой основой не существуют и в помине, в самом Иране и в зарубежной литературе об этой стране еще не мыслится общество без племен, потому что в Иране реально существует племенное деление, названия племен и их союзов (иль, таифе, акире). По гипотезе М.Лазарева сохранившийся до наших дней в Иране архаичный вид многих этнических общностей объясняется застойным характером социально-экономического базиса огромной в прошлом феодальной империи, насильственно объединившей в своих границах различные народы и племена.

Другая, не менее распространенная концепция В.Трубецкого и других объясняет наличие племен в Иране пережитками далекого прошлого, несмотря на то, что в целом пережитки являются неизбежными остаточными явлениями на переходных этапах развития общества, а внутри новой формации они присутствуют, в основном, как исчезающие следы предшествующей формации, а не всех общественных формаций вместе взятых. Это, однако, не означает, что следует отрицать живучесть всех пережиточных форм, проявляющихся, в частности, в огромном авторитете вождей, сардаров и шейхов (особенно до отмены в 1958 г. института ильханов), в готовности рядовых илатов идти за ними "в огонь и в воду" в междоусобной вражде, в приоритете местного патриотизма перед общеперсидским и классовым самосознанием; в вооруженной борьбе против правительственных войск по приказу ханов и в сравнительно слабом их участии в антифеодальной борьбе. Без учета этих особенностей невозможно до конца разобраться, правильно оценить и объяснить многие теневые стороны в движениях на юге и в других окраинных районах Ирана.

Нельзя согласиться и с утверждением В.Трубецкого (Бахтияры, М., 1966, стр. 191) о том, что родо-племенные отношения, дескать, уживаются сейчас и сосуществуют с феодальными и капиталистическими отношениями или что в современном капиталистическом Иране существует "родо-племенной уклад".

Для преодоления противоречий в этих оценках большое значение имеют указания В.И. Ленина (т. I, стр. 137) о родовых связях в древней Руси: "Если можно говорить о родовом быте в древней Руси, то несомненно, что уже в средние века, в эпоху московского царства, этих родовых связей уже не существовало, т.е. государство основывалось на союзах совсем не родовых, а местных: помещики и монастыри принимали к себе крестьян из различных мест и общин, были чисто территориальными союзами".

Вполне очевидно, что в новой и новейшей истории Ирана родовых связей не существовало, а государство основывалось не на родовых, а на местных территориальных союзах, названных по феодальной традиции "племенами", носивших имя хана или топонимические названия и объединенных, в основном, по хозяйственному, языковому и религиозному признакам вокруг экономически сильного этнического подразделения.

На отсутствие родовых связей на юге Ирана указывает и само название "тире", означающее не "род", а "подразделение". Тире тоже создавались по территориальному признаку, в основном за счет жителей одной деревни во главе с деревенским старостой.

Другими показателями отсутствия родовых связей являются распад тире, находившихся внутри этнической общности в случае разорения их хана, а также постоянное обновление общностей за счет отколовшихся от них тире и присоединившихся к ним новых тире.

Так, в подразделении бави (в Кухгилуйе) дробление и обмельчание тире было следствием перехода на оседлость (в разных поселениях поселялись группы семей, отколовшихся от тире), а также отходничества разорившихся кочевников бави в нефтяные районы Агаджари и Гачесарана, что также указывает на отсутствие родовых связей.

Во многих других случаях дробление тире происходило вследствие классовой дифференциации. Например, на базе одного тире

бекеш в Мамасани образовались два новых типа: чунган и амале. При этом в чунган была сосредоточена эксплуататорская группировка, угнетавшая скотоводов из амале. Повсеместно отмечались процессы интеграции типа, принадлежавших к одной языковой группе, например, дуров, бахтиар, мамасани и кухгилуйе, языки которых относятся к иранской группе языков, а также связанных территориальной близостью и совместным трудом.

Анализ аграрных отношений в южных провинциях Ирана, населенных лурями, бахтиарами, мамасани, кухгилуйе, арабами, кашкайцами, хамсе и белуджами, показывает, что в первой половине XX века там преобладали не родо-племенные, а феодальные отношения, перемешанные с отношениями капиталистическими.

До проведения в 60-х годах аграрных реформ главной хозяйственной, феодальной организацией народностей Южного Ирана был иль, означавший в переводе "союз племен", однако, назывался он так по старинной феодальной традиции, был чисто феодальным институтом, носил название всей народности, возглавлялся ильханом — главой ильа, как правило, крупным феодальным помещиком; состоял из угнетенных илатов-полумочевников-скотоводов и земледельцев-крестьян; охранялся феодальным вооруженным ополчением и прикрывался искусственно созданной племенной оболочкой.

В основе аграрных отношений ильа как феодального института была частная феодальная собственность ильхана, насчитывавшая несколько сотен деревень и тысячи голов скота, а также феодальная эксплуатация ханами крестьян и скотоводов.

В условиях бесправия, сплошной неграмотности народностей и общей экономической отсталости южных районов страны феодальная организация ильа была необходима феодалам:

во-первых, для организации работ, регулирования и управления сложным комплексным хозяйством, основанном на сочетании земледелия и скотоводства, требовавшим объединения усилий коллектива для преодоления тяжелейших трудностей на высокогорных кочевых маршрутах и, особенно, для борьбы со стихийными бедствиями;

во-вторых, для организации принудительных работ, эксплуатации и сбора налогов, а в отдельных случаях — для оказания

ханской "милости" разорившемуся сородичу;

В-третьих, феодальная организация иля, так же, как и само название иль, не соответствующее содержанию происходивших в нем экономических процессов, была нужна классу феодалов для сохранения рядовых илатов в темноте и невежестве, а также для прикрытия феодальной эксплуатации "сородичей" и "соплеменников" фиктивными родо-племенными и патриархальными отношениями, что в конечном итоге приводило к ослаблению революционных потенций и антифеодальной борьбы эксплуатируемых масс.

В определенной мере иллюзия племенной, а на деле этнической общности каждой илхоиранской народности в условиях развитого феодализма была своеобразным выражением их локальной, донациональной общности, основанной на общности их языка, территории, религии, культуры и хозяйственной деятельности в феодальной системе иля.

Добиваясь высоких прибылей за счет ограбления и эксплуатации илатов, ханы не приобретали тракторов, не заготавливали кормовых трав и сена для скота, не сочетали отгонно-пастбищное скотоводство со стойловым содержанием скота и обходились без ветеринарного обслуживания и селекции местных пород скота, а в земледелии не применяли удобрений. Ханы не облегчали жизнь издольщиков-бедняков, ограбленных ростовщиками и оставляемых в зоне гармсира для присмотра за посевами на равнинных и поливных илханских землях; ничего не делалось и для облегчения тяжелой доли скотоводов в их длительных и изнурительных переходах.

Сильнейший удар по феодальной организации иля нанесла аграрная реформа, в результате проведения которой у ханов были отчуждены обширные земельные фонды, национализированы водные источники, ханские пастбища, луга и леса, отменены феодальные повинности и натуральные сборы, прикрываемые "племенными" общалями. На бывших ханских землях создавались сельскохозяйственные кооперативы, производственные сельскохозяйственные акционерные общества, крупные животноводческие и агропромышленные комплексы, ведущие крупное механизированное хозяйство.

С наступлением кризиса феодализма и развитием капитализма ускорила имущественная дифференциация сельского населения.

После проведения аграрной реформы резко увеличилось крестьянское землевладение. Исчезающий класс полуфеодалных помещиков трансформируется в собственников капиталистического типа. В 1968г. из иранских деревень и общественно-политической жизни народностей был вытеснен илхан — крупный земельный собственник и кредитор, еще недавно определявший всю хозяйственную, общественно-политическую жизнь народности в рамках илы.

На территории кашкайцев и других народностей, на базе объединения сельскохозяйственных кооперативов создано по одному (для каждой этнической общности) укрупненному, многоцелевому кооперативу, в которых сосредоточена вся хозяйственная жизнь каждой народности. Эта капиталистическая кооперативная организация, финансируемая государственным, частным и иностранным капиталом, в большинстве районов Юга заменила феодальную организацию илы. После этого рушатся и исчезают так называемые "племенные" деления и патриархальные отношения; рассеивается иллюзия "племенной" общности и все более утверждается капиталистическое разделение труда и эксплуатация.

Развитие капитализма в промышленности и сельском хозяйстве иранского юга, перемены в социальной жизни и культуре ускоряют темпы этнической консолидации. Прежде всего завершается начавшийся при феодализме процесс формирования народностей, и возникают условия для формирования буржуазных наций на базе этих народностей.

Сильнейшее влияние на процессы этнической или национальной консолидации на Юге оказывают противоположные тенденции в развитии современного иранского общества, одни из которых ускоряют развитие этих процессов, а другие — тормозят их. Эти тенденции вызваны, главным образом, неравномерностью и очаговостью развития капитализма в южных провинциях, половинчатым характером аграрных реформ и других социально-экономических и культурных преобразований, характерных для наступления заключительной фазы переходного этапа от феодального к капиталистическому способу производства, а также проведением правящими кругами социал-реформистской политики. Например, важным условием для ускорения темпов этнического развития населения является рост крестьянского земле-

владения - к началу 70-х годов общее число сельских жителей в Иране, ставших собственниками земли, достигло 12,5 млн. человек.

Однако в южных провинциях, особенно в Белуджистане и на иранском побережье Персидского и Оманского заливов, слабо охваченных аграрной реформой, корни феодализма выкорчеваны далеко не полностью.

В свое время В.И. Ленин, резко выступая против ассимиляторской политики царского правительства, против насильственной ассимиляции народов, подчеркивал, что процесс естественной ассимиляции, обусловленной непосредственными контактами народных масс, даже в условиях капитализма имеет прогрессивное значение.

Естественному процессу ассимиляции народностей юга способствуют численный рост городского населения и особенно рабочего класса, занятого в нефтяной и нефтехимической промышленности (за 30 лет - 1940-1970 гг. население хузистанских городов увеличилось в 5-7 раз), усилившееся вместе с расширением рыночных связей взаимовлияние и обогащение языков, говоров и диалектов этих народностей на внутренних границах Луристана, Бахтиярии, Хузистана, Фарса и Белуджистана, а также социальные и культурные преобразования в южноиранской деревне: бесплатное начальное и среднее школьное образование, деятельность так называемых домов культуры и корпусов просвещения и здравоохранения по борьбе с неграмотностью и болезнями, а также пресса и радио на местных языках.

Вместе с тем эта прогрессивная эволюция в области культуры не избавлена от негативных наслоений. Несмотря на двуязычие большинства народов Ирана, говорящих кроме родного еще и на персидском языке, и несмотря на то, что персидский язык является средством межнационального общения, в многонациональном развивающемся Иране командующая нация все еще насаждает "фарси" в ущерб местным языкам, хотя при относительно свободном развитии местных языков доминирующая роль и влияние персидского языка несколько не ослабнут.

x x
x

Акселерация национальных процессов в современном Иране происходит в мирных условиях стабилизации внутриполитического положения и экономического подъема, при определенном сглаживании ост-

роты классовых национальных противоречий и некоторой либерализации национальной политики правительства. На это, в частности, указывают опубликованные в 1961 г. первая официальная карта распространения языков на территории Ирана, пресса и радиопередачи на языках меньшинств; запрещение (под угрозой 6-месячного тюремного заключения) разжигания через печать религиозного и национального антагонизма; публикации о населении Фарса, Кухгилуйе и Белуджистана; издание лурских и курдских словарей; попытки научного исследования национально-демократического движения в Иранском Азербайджане и движения на юге в 1945-1946 годах. Эти и другие уступки, сдвиги и полумеры, отражающие влияние мировых революционных процессов, отнюдь не означают радикальных перемен в бесправном положении миллионов мусульман непарсидского происхождения в обществе, где еще сохраняется многоукладный характер экономического базиса и где отмирают противоречия, характерные для разложения феодализма, а противоречия и классовая борьба, вызванные развитием капитализма, еще не проявились до конца.

К.Маркс писал, что "ислам сводит историю и этнографию к разделению мира на неверных и мусульман". (Соч., т. XX, стр. 6). Неудивительно поэтому, что шиитское духовенство, воспользовавшись незавершенностью иранской революции, провозгласило шиизм государственной религией, иранцами ("ирани") признало только мусульман-шиитов, а религиозные меньшинства, как "неверных", объявило иранцами.

В результате этой религиозной, а по существу национальной дискриминации, лишались равных с шиитами прав мусульмане-сунниты (арабы Хузистана, Фарса, суннитская часть курдов и белуджей), христиане (армяне и ассирийцы-несториане), иудеи (евреи), зороастрийцы (гебры) и др.

В своеобразной интерпретации шиитских улемов концепция "ирани" имела паниранистское (все шииты мира - иранцы) и панисламистское (иранцы - только мусульмане) содержание. И поскольку в Иране шиитами являются не только персы, но и народы тюркской и частично семитской языковых групп, то эта концепция "ирани" как бы навязывала иранское происхождение прежде всего азербайджанцам, кашкайцам, афшарам, шиитской части хамсе и др.

Как видно, шиитское духовенство прикрывало свой религиозный национализм и дискриминацию неперсов и нешиитов анонимней слова "ирани", означавшим в переводе с персидского не только "житель Ирана", но и "говорящий на языке иранской языковой группы".

Показательно, что объявляя иранцами всех шиитов, духовенство не учитывало их язык как основной компонент, поскольку такая постановка вопроса была бы опровержением их теории, тогда как буржуазные иранские националисты, типа Али Асгара Хекмата, Миннови и др., за основу иранизма луров, бахтиар, мамасани, кухгилуйе, равно как и курдов, гиланцев и др. берут именно их язык.

Несмотря на то, что персы сложились в нацию не благодаря арабам и исламу, навязанному народам Ирана в VII веке, когда эти персы уже были сложившейся этнической общностью, и что так называемая "мусульманская общность" не является обязательным условием для формирования наций в мусульманских странах (хотя и является спланированным фактором), ислам лежит в основе паниранистской концепции нации "ирани" шиитского духовенства. Эта антинаучная концепция отрицает национальную самобытность и мешает национальной консолидации не только народов Ирана, говорящих на языках тюркской и семитской групп, но и самих персов, давно сложившихся в нацию, как и других народов иранской языковой группы (бахтиар, луров, мамасани, кухгилуйе, шиитской части хамсе, курдов, белуджей, а также гиланцев, мазандаранцев и др.), так как теория единой мусульманской нации "ирани" перечеркивает национальную и этническую принадлежность всех народов Ирана.

Исследователи не обратили внимания, что возникшая в начале века под видом дискриминации религиозных меньшинств и уже изжившая себя политика иранизации всего мусульманского (шиитского) населения страны в современных условиях превращена правящими кругами в орудие национального угнетения миллионов мусульман страны. Сущность этой новой политики в национальном вопросе состоит в том, что свободы представляются не только персам, но и религиозным меньшинствам, которые по конституции не являются "ирани" — иранцами. Что же касается миллионов мусульман Ирана неперсидской национальности, то все они, независимо от принадлежности к шиизму,

ограниченны в своих правах. Делается это для того, чтобы прикрыть национальную (а не религиозную) принадлежность и дискриминацию подавляющего большинства многомиллионного неперсидского мусульманского населения страны потому, что представителей религиозных меньшинств, всех вместе взятых, в Иране в сотни раз меньше, чем мусульман — персов. Эта политика в национальном вопросе является органической частью общего внутривластического курса иранских правящих кругов, опасавшихся возникновения национально-освободительного движения в Иране, усиления влияния на Иран освободительных, национально-демократических движений в сопредельных государствах Азии и добивавшихся персизации мусульманских народов Ирана и ослабления их революционных потенций.

Параллельно этим двум негативным концепциям "ирани", в Иране реально существует другая интернациональная концепция "ирани" в собирательном значении "иранский народ" — как принадлежность всех трудящихся к иранскому народу, независимо от их национальной, расовой и религиозной принадлежности.

Эта демократическая концепция, возникшая в огне революционных бурь начала XX века, в понимании иранских трудящихся имеет интернациональное и антиимпериалистическое содержание, как символ объединения всех угнетенных иранцев, в том числе и всех религиозных и национальных меньшинств, и выражение их классовой и интернациональной солидарности.

В борьбе против нефтяных монополий империализма (1950—1953гг.) демократическая и интернациональная концепция "ирани" стимулировала интенсификацию национальных и этнических процессов и противопоставила себя схоластическим теориям "ирани" буржуазных и мусульманских националистов, закрывавших глаза на реально существующие в Иране буржуазные нации персов, азербайджанцев, курдов, арабов и вступивших на путь национальной консолидации народностей окраин.

АРМЯНСКАЯ ПЕРИОДИЧЕСКАЯ ПЕЧАТЬ, КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ ИРАНСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ 1905-1911 гг.

Ознакомление с рядом армянских газет и журналов начала XX века привело нас к выводу, что армянская периодическая печать, выходявшая в странах Ближнего и Среднего Востока, а также в России, — в частности, в Закавказье, — может служить источником для изучения истории, экономики и культуры восточных народов, живущих по соседству с Арменией, а именно Ирана и Турции.

Известно, что в начале XX века, как в Иране, так и в сопредельных с Ираном странах в Турции и России (в основном в Закавказье) — издавалось на армянском языке исключительно большое количество газет, журналов, вестников. Это, безусловно, объясняется тем, что подавляющая часть армянского народа (более 90%) до первой мировой войны была расселена в России, Турции, Иране. (Атлас Армянской Советской Социалистической Республики. Ереван-Москва, 1961, стр. 58). Так, в России за интересующий нас период (1905-1912 гг.) выходило 112 названий армянских периодических органов. В Турции за этот же период издавалось 124 названия армянских журналов и газет. (Արմենիայի Հ.Հ., Հայրենիքի արքայի մասին /1794 - 1934/, Երևան, 1934, стр. 175-182).

Армянская периодическая печать в Иране начала издаваться с 80-х годов XIX века. С 1894 года, со дня выхода первого еженедельника "Շաբդոն" ("Тропа"), по 1976 год в Иране было издано более 70 названий газет и журналов, причем подавляющее большинство этой периодики печаталось в Тегеране и Тавризе.

В первом десятилетии XX века, охватывающем период бурных событий иранской революции, в Иране издавалось 12 названий армянской периодики, в том числе "Մայիս" ("Маяк") и "Արշակունի" ("Заря") в Тегеране; "Դեպ" ("Дело"), "Ազգային արքայի արքայի" ("Вестник епархии") и "Հայկ" ("Колокол") в Тавризе; "Նոր Հայրենիք" ("Вестник Новой Джульфы") в Новой Джульфе и

другие. (См. Цитович Ч.А., указ.соч., стр.182-186).

Армянская периодическая печать, выходящая в Турции, России и Иране, по характеру и содержанию, по направлению и партийности была весьма разнообразной. На ее страницах поднимались различные вопросы, освещались почти все стороны общественной жизни данной страны. Более того, армянская печать глубоко затрагивала вопросы политики, экономики, истории и международных отношений соседних стран. Так, например, ряд армянских газет, издававшихся в Закавказье и Турции, систематически или периодически описывали положение в Иране, всесторонне затрагивали комплекс вопросов жизни и борьбы иранского народа.

Настоящее сообщение преследует цель - обратить внимание исследователей, историков-иранистов на содержащийся в армянской прессе огромный фактический материал по иранской революции и, пропустив его через сито марксизма, ввести в научный оборот в советское востоковедение.

Не менее важно и то, что армянская периодика часто давала обзоры иностранной, а также иноязычной печати. Нередко на страницах армянских газет встречаются подробные обзоры английской, французской, русской, немецкой, персидской, турецкой прессы. Прием эти обзоры часто носят критический характер.

Формы подачи материала в армянской периодической печати многообразны. Большое количество материала по интересующему нас вопросу - иранской революции 1905-1911 годов - встречается в виде обширных подвальных статей, передовых и редакционных статей, сообщений, писем, обзоров, хроники событий и прессы, телеграмм, воспоминаний очевидцев, очерков, публикаций документов, обзоров (экономических и международных) и прочих форм корреспонденций.

Необходимо отметить, что армянская пресса отражала события иранской революции 1905-1911 гг. более объективно, чем английская или русская официальная периодика. Пресса Англии и царской России выражала в конечном счете англо-русскую колониальную и империалистическую политику в Иране, политику, которая завершилась подавлением иранской революции. Что же касается иранской печати, то она была ограничена рамками цензуры и шахской реакции и только в период подъема революции появились иранские де-

мократические органы, которые были закрыты с приходом к власти буржуазно-помещичьего правительства.

В этом свете в выгодном положении находилась армянская периодическая печать, которая, будучи прессой не угнетаемой и не угнетенной нации, имела возможность сравнительно правдиво отражать революционно-демократические события в Иране.

Материалы об Иране в армянской периодике обычно встречаются под заголовком или специальной рубрикой "Персия", "Персидские дела", "Письма из Персии", "Положение в Персии", "Вокруг Персии" (зачастую - письма из Тегерана, Тавриза, Решта, Энзели, Исфагана и других мест), "Персия и Россия", "Англия и Персия", "Персия и великие державы", "Персия и Турция", "Отклики из Ирана", "Приграничные страны", "Наши ближайшие соседи", "Армяне и Персия", "Персидское движение и персидские армяне", "Кризис в Персии", "Положение в Атриатакане", "Положение вещей на Ближнем Востоке" и т.п.

Обилие материала об Иране и революционном движении в эти годы объясняется тем, что многие армянские газеты, издававшиеся в России и Турции, имели своих постоянных, специальных и временных корреспондентов в Иране, в частности в Тегеране, Тавризе, Исфагане, Реште и других городах. Кроме того, в редакции армянских газет поступило множество писем и статей от армян, живущих в различных городах и селах Ирана (особенно Северного Ирана). Эти письма и корреспонденции всесторонне освещают положение в Иране и дают большой фактический материал о происходивших в стране событиях. Трудно найти номера газет "Աշխ" ("Труженик"), "Հորիզոն" ("Горизонт"), "Արևիկ" ("Восток"), "Բյուզանդիկ" ("Византия"), "Առավոտ" ("Утро"), "Զանգ" ("Колокол"), "Արշակունի" ("Заря") и других издававшихся в России, Турции и Иране в период революции 1905-1911 гг., где бы не был помещен тот или иной материал об Иране. Эти газеты, кроме официальных сообщений, печатали интересные материалы о военных действиях, о революционных и политических событиях в Иране. Более того, в период разгара революционного движения (оборона Тавриза, взятие Тегерана, события в Реште и др.) печатались обширнейшие сводки корреспондентов, участников и свидетелей революции о ежедневных и даже ежечасных событиях в Иране. Например, газета "Աշխ" за 1908-1909

годы дает сводки, в которых можно найти ежедневные сообщения о происходящих событиях утром, в полдень и вечером. Другими словами, печатались своего рода утренние, дневные и вечерние бюллетени о происходящих событиях в городах и на периферии Ирана.

В ряде номеров российских газет за 1906-1909 гг. ("Ազատ", "Մշակ", "Հորիզոն") даются ценные сообщения о том, как была воспринята иранская революция и конституционное движение в Баку, Тифлисе, Батуми, Ереване и других местах общественностью, в том числе и иранскими отходниками, находящимися в этих городах на заработках. Так, например, статья "Праздник персидской конституции", напечатанная в большевистской газете "Կայծ" ("Искра") от 6 августа 1906 г., рассказывает о братской солидарности тифлисских трудящихся с иранцами по случаю принятия иранской конституции. В письме из Еревана - "Персы ликуют" ("Մշակ" от 8 августа 1906 г.) говорится о торжествах в Ереване в честь иранской конституции.

Отметим также, что иранские армяне, принявшие активное участие в иранской революции, еще в 1906 г. первые перевели с персидского и издали в Новой Джульфе на армянском языке "Положение о выборах персидского учредительного собрания" ("Մեծախոսութեան ժողովոյի մասին"), а также Конституцию учредительного собрания (незаконная).

Выходящая в Тифлисе армянская газета "Մշակ" от 2 августа и 1 сентября 1911 г. впервые опубликовала перехваченные иранскими армянами-революционерами письма экс-шаха Мохаммеда-Али своему сыну Султан-Ахмед-шаху и брату Салару-эд-Доуле, в которых низложенный шах выражает надежду, что при помощи туркмен и шахсеван, а также при поддержке царизма он пойдет на Тегеран и восстановит бывшую шахскую корону.

В ряде армянских газет ("Ազատ" - "Будущее", "Նոր բառ" - "Новое слово" и др.) встречаются интересные сообщения из жизни и революционной деятельности Саттар-хана и Багир-хана; сведения о российских социал-демократах, принявших активное участие в иранской революции. Имеются подробности о деятельности С.Орджоникидзе и других революционеров в Иране.

Небезинтересно сообщить об одном факте, касающемся армянских социал-демократов Тавриза, которые обратились к Карлу Каутскому

о вопросе об их участии в иранской революции. К.Каутский обстоятельно ответил на письмо тавризских социал-демократов. Ответ был опубликован в газете "Изма" от 9 ноября 1908 г. под заголовком "Мнение К.Каутского о революционном движении в Персии". В своем ответе К.Каутский считает не только возможным, но и нужным активное участие персидской социал-демократии в революции.

До 1970 г. специалисты, занимавшиеся историей европейской социал-демократии, не знали об этом письме К.Каутского. Оно было переведено автором этих строк с армянского на русский язык и послано в Москву, в редакцию журнала "Народы Азии и Африки". Затем русский текст письма был отправлен в ГДР, откуда пришла благодарность за нашу помощь в пополнении наследия Карла Каутского еще одной работой. (См. "Народы Азии и Африки", 1970, № 4, стр. 46-47).

Недавно был издан ряд архивных документов Г.В.Плеханова (Дом Плеханова в Ленинграде), среди которых имеются письма из Ирана. Авторами этих писем являются тавризские социал-демократы Аршавир Чиличгарян, Седрак Банворинц, Иосиф Караханян, Тигран Дервиш и другие, которые обращаясь к вождю русского пролетариата, выясняли вопросы тактики, движущих сил, форм и методов борьбы в иранской революции. Письма, адресованные Г.В.Плеханову в 1905-1906 гг., были опубликованы в свое время на страницах армянской периодической печати Закавказья.

Не менее важным источником по истории иранской революции является и немурная литература на армянском языке. В журнале "Հայրենիք" ("Родина"), выходящем в Бостоне, под псевдонимом "Фарро" напечатаны воспоминания из дневника Гриша-хана, одного из ослепительных сподвижников видного деятеля иранской революции, крупного военачальника Ёфрема Давидяна. Рукопись дневника Гриши-хана хранится в редакции журнала. Гриша-хан Даниелян участвовал во всех походах и боях вместе с Ёфрем-ханом, начиная с решетского восстания 1909 года и кончая гибелью Ёфрема в мае 1912 года. Воспоминания напечатаны под заголовком "Деятельность Ёфрема в Персии". В ряде номеров этого же журнала "Родина" в 1963 году появилась серия воспоминаний другого участника иранской революции Аветиса Вартаняна о Ёфреме и его боевых товарищах.

(См. "Հայրենիք" № I-2 за 1924 г., № 3-6 за 1925 г., № 4-8 за 1936 г. и т.д.).

В архиве Института истории АН Арм.ССР хранятся воспоминания участника иранской революции Артема Лалаянца в трех тетрадах - 515 стр., которые дают новые факты и интересные эпизоды о революционных боях 1905-1911 гг. в Иране. Нами собрано более 1500 стр. фактического материала из армянской прессы по истории и теории иранской революции и передано в архив Института востоковедения АН Арм.ССР для дальнейшего их использования историками.

Исследование этого материала, а также изучение вышедших в последнее время многих работ в Иране помогают более глубоко и всесторонне увидеть летопись событий и дают возможность пересмотреть наши бывшие оценки движущих сил, отдельных деятелей, героев и бойцов иранской революции. Так, например, на основании сведений царских архивов и существующей в 30-50-х годах нашей исторической литературы, данная нами оценка Вфрем-хану оказалась ошибочной. (См. Арутюнян Г.С., Иранская революция 1905-1911 гг. и большевики Закавказья, Ереван, 1956, стр. 135).

При исправлении допущенной ошибки в VI томе "Истории армянского народа" и в III томе "Армянской советской энциклопедии", находящихся в процессе издания, командующий вооруженными силами конституционного Ирана Вфрем-хан нами оценен как прогрессивная личность своего времени, как буржуазно-демократический, народный деятель, погибший на баррикадах революции 1905-1911 гг.

Резюмируя настоящее сообщение, приходим к выводу, что множество и разнообразие богатого материала, имеющегося в армянской прессе, дает основание, наряду с архивными документами, русскими, английскими, иранскими и другими источниками, считать армянскую периодическую печать начала XX века источником, а в ряде случаев и первоисточником по истории первой иранской революции.

А если шире подойти к проблеме изучения армянской периодической печати, то она может быть использована в качестве источника новой и новейшей истории не только Ирана, но и других стран Востока. Разумеется, это предмет отдельного исследования.

ԻՐԱՆԱԿԱՆ ԼՈՒՍԱՎՈՐԻՉ ՄԱԼՔՈՄ ԽԱՆԻ/ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ/ԴԵՐԸ
 ԻՐԱՆԻ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՆԱԿԱԿԱՆ ՄՏՔԻ ԶԱՐԿԱՑՄԱՆ
 Գ Ո Ր Ծ Ո Ւ Մ

Լուսավորչական շարժումն իրանում հատկապես մեծ թափ ստացավ 19-րդ դարի վերջին քառորդին: Անշուշտ այդ շարժումը իրանում ուներ իր յուրահատկությունները, որոնք պայմանավորված էին երկրի քաղաքական և տնտեսական կյանքի ընդլայնումով:

Իրանական Լուսավորիչների առավել աչքի ընկնող ներկայացուցիչներից են Աբդ օլ Ռահիմ Աբու թալեբը/պատմագրության մեջ հայտնի է որպես թալիբով/, Ջեյն օլ Աբեդին Մարագին, Մալեբ օլ Մոթաքալեբ-մինը և Միրզա Մալքոմ Խանը:

Մալքոմ Խանը իրանում կուլտուր-լուսավորական շարժման առավել արմատական թևի ամենակենսուր ներկայացուցիչն է:

Մալքոմը ծնվել է 1833թ. Իսֆահանի Նահանգի Նոր Ջուղա ընտանիքում, հայ ընտանիքում: Պատանի Մալքոմին հայրը ուղարկում է Փարիզ, որտեղ նա սովորում է պոլիտեխնիկ ուսումնարանում: Թեհրան վերադառնալով Մալքոմ Խանը աշխատանքի է անցնում, ,Դար օլ Ֆոնուն, կոչվող ուսումնական հաստատությունում, որպես ավստրիացի ուսուցիչների թարգմանիչ: Այնուհետև նա ստանում է շահի հատուկ թարգմանչի պաշտոն և կարճ ժամանակում շահելով պալատի վստահությունը, պետական կարևոր գործերի մասնակից է դառնում:

Մեծ վեզիր Ամին էդ Դոուլեն Անգլիայի և իրանի միջև Փարիզի պայմանագիրը կնքելու համար Փրանսիա մեկնելիս իր հետ որպես թարգմանիչ է վերցնում Մալքոմ Խանին: Իրան վերադառնալուց հետո վերջինս դառնում է կառավարության խորհրդական: Հետագայում Մալքոմը որպես իրանի ղեսպան ծառայում է եգիպտոսում: 1873թ. Նասր էդ Դին շահի եվրոպա կատարած մտնալարհ՝ դուքյան ժամանակ, նա նշանակվում է իրանի արտակարգ դեսպան եվրոպական պետությունների պալատներում, իսկ շահի վերադարձից հետո՝ ղեսպան և լիազոր մինիստր Լոնդոնում, Վիեննայում և Բեռլինում: Մալքոմ Խանը մասնակցում է նաև Բեռլինի կոնգրեսին:

Մալքոմը քաղաքական ասպարեզ է մտել շատ երիտասարդ տա-

րիքում: Իրանում պետական կառավարման արտապոր մեթոդներն ու ժողովրդի անմխիթար վիճակը Եվրոպայում կրթություն ստացած երիտասարդին հանգեցնում են երկրում բարեփոխումներ անցկացնելու անհրաժեշտության գաղափարին: Ծանոթանալով եվրոպական երկրների հասարակական-քաղաքական կյանքին Մալքում խանը գալիս է այն եզրակացություն, որ Իրանում եվրոպական օրինակով բարեփոխություններ անցկացնել հնարավոր է, ուստի և մշակում է բարեփոխությունների իրևապարզական ծրագիրը:

Նկատի առնելով տվյալ ժամանակաշրջանում Իրանական ժողովրդի կրոնական, քնկալումները և կրոնի ազդեցությունը երկրի հասարակական կյանքում Մալքում խանը իր այդ պլանը կազմում է կրոնական ինստիտուտների նկատմամբ որոշակի վերապահությամբ:

Լուսավորչական բարեփոխումների իր ծրագրերի իրագործման ուղիով ժամալված Մալքում խանի կազմակերպական լայն աշխատանքը առաջին իսկ քայլերից հանդիպում է Իրանական ռեակցիայի կատաղի դիմադրությանը:

Անհրաժեշտ է նշել, որ սկզբնական շրջանում Մալքումի քաղաքական հայացքները բավական չափավոր էին: Երկրի բարեփոխման նրա նախնական ծրագրերում նշանակալից տեղ էր տրվում լուսավորչալ շահի գործունեությանը: Բարեփոխումների քնազավառի և բնույթի մասին նրա մտքերը շարադրված են „Քեթաբ-է-Ջեյթի“, քննախոսության մեջ: Այդ գործը ուղարկելով Նասր էդ Դին շահին, Մալքում խանը խնդրում է ուսումնասիրել իր առաջարկած բարեփոխումների հիմնական սկզբունքները և աշխատել իրականացնել դրանք:

Այս ծրագրի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ նրա առաջ քաշած պահանջները բավական չափավոր էին: Նա խղիղ էր դնում ստեղծել օրենսդրական մի պալատ, որը փաստորեն միայն խորհրդակցական դեր կստի և ունենար և գործիք դառնար շահի ձեռքին:

Սակայն Մալքումի առաջարկած բարեփոխումների ծրագիրը, չնայած իր չափավոր բնույթին, հանդիպեց իշխող դասակարգի՝ Ֆեոդալական ազնվականության կատաղի դիմադրությանը: Հենց այդ ժամանակաշրջանում է, որ Մալքում խանը ստեղծում է „Ֆարամուշխան“, /, Մոռացության տուն, / անունով մի կազմակերպություն, որի մեջ ընդգրկվում են ժամանակի մի շարք ակաճավոր դեմքեր: Այս կազմակերպության գործու-

նեղությունը և նրա ընդլայնումը հանգամանորեն քննարկվել են իրանական պատմագրության մեջ, արժանալիով հակասական գնահատականների: Սակայն բոլոր պարսիկ հեղինակները նշում են, ,Փարամուշխանի, , անուրախելի մեն դերը: Կասկածից վեր է, որ քաղաքական այդ կազմակերպությունը հսկայական աշխատանք է ծավալել Դրանում լուսավորության և, ընդհանրապես, քաղաքակրթության տարածման ուղղությամբ, իսկ նրա անդամները հետագայում աչքի ընկնող մասնակցություն են ունեցել երկրի հեղափոխական շարժումներին:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ քաղաքական իրադարձությունների հետագա զարգացման, Ֆեռդալական ընդհանրական կարգերի դեմ երկրում ծավալվող շարժման ընդարձակման և դասակարգային պայքարի սրման պայմաններում Մալքոմ Խանի քաղաքական-հասարակական հայացքներում զգալի առաջընթաց է կատարվել:

Եթե սկզբնական շրջանում նա առաջադրում էր լուսավորյալ և առաջադեմ շահի միջոցով որոշակի բարեփոխումներ անցկացնելու զաղափարը, ապա պատմական նոր իրադրության պայմաններում Մալքոմի մոտ ծնվում են նոր գաղափարներ, նա հանդես է գալիս հենց շահի և ամբողջ պետական կառուցվածքի դեմ, համոզված լինելով, որ միայն ժողովուրդը կարող է ինքն իրեն ազատագրել: Մալքոմ Խանի այս դիրքորոշումը նրան դարձնում է իր ժամանակի իրանական մտածողների ամենակարկառուն դեմքերից մեկը: Իր գործունեության այս փուլում նա ընդհուպ մոտենում է հեղափոխական բարեփոխումների զաղափարին:

Իրանցի պատմաբան Մ.Մալեքզադեն իր, ,Իրանի սահմանադրական հեղափոխության պատմությունը, , աշխատության մեջ /Քեհրան, 1949թ., էջ 235/ խոսելով Մալքոմ Խանի գործունեության պատմական նշանակության մասին, գրում է. , , Բռնապետության շրջանի գործիչներից Միրզա Մալքոմ Խանը, ավելի քան որևէ մեկը, շնացել է ժողովրդին ծանոթացնել համաշխարհային քաղաքակրթությանը, օրենքի օգուտներին, ժողովրդական իշխանության առավելություններին: Ժողովրդին լուսավորելու և սահմանադրություն ձեռք բերելու գործում նրա զաղափարների ազդեցությունը հսկայական է եղել, ,:

Որոշ հեղինակների բացասական գնահատականը Մալքոմի գործունեությանը ոչ միայն նրանց դասակարգային զաղափարական դիրքորոշման արդյունք է, այլև հավանաբար պայմանավորված է նաև նրա ազգային պաշտպանությամբ, որի մասին վկայում են այդ հեղինակների անուղղակի ակնարկները: Սակայն պարսիկ պատմաբանների մեծ մասը անկողմնակալ կերպով բացահայտել է Մալքոմի հսկայական դերը Իրանի զարթոնքի, նոր

զաղափարների արծարծման և ժառանգման գործում:

Բերենք մեկ օրինակ:

„իրանցիների զարթոնքի պատմությունը, զրբի հեղինակ Նազմ օլ իսլամ Զերմանին գրում է. „ նա առաջին մարդն է, որ այս երկրում օրենքի սերմեր ցանց և դրանով իսկ հայտնի դարձավ որպես „Միրզա-Մալքոմ խան Ղանունի¹։ Եվ եթե այսուհետև նրա նման հազարներ իսկ հանդես գան մեր սիրելի հայրենիքում, ապա աղուհանդերձ նրա առաջնությունը ակնհայտ է, քանի որ նա քաղաքակրթության ծայրը բարձրացրեց այն ժամանակ, երբ հազարից մեկը դրան ծանոթ չէր, և նրա խոսքերն արժազանք գտան իրանցիների հոգում, :

Մալքոմ խանը զաղափարական և անձնական սերտ հարաբերությունների մեջ է եղել աղբյուրական ակնավոր մտածող, լուսավորիչ Միրզա Ֆաթալի Ախունդովի հետ: Անդրկովկասը հարմարագույն այն կամուրջն էր, որի միջոցով Ռուսաստանի առաջավոր զաղափարները ժառանգում էին ամբողջ Մերձավոր և Միջին Արևելքում, հատկապես Իրանում: Այդ տեսակետից Ախունդովի և իրանական լուսավորիչների փոխադարձ կապերը հատուկ նշանակություն են ստանում:

Նա բարձր է գնահատել Մալքոմի առաջավոր զաղափարներն ու գործունեությունը: Հետևողական, մարտնչող դեմոկրատ Ախունդովը խորապես համոզված էր իրենց զաղափարների և պայքարի հաղթանակին: Նա Մալքոմ խանին գրել է. „ Զինակիցդ իմ, երբ ես և դուք՝ այլևս չենք լինի... մեր զաղափարները կիրականան և մեզ հուշարժաններ կկանգնեցնեն, :

Բարձր գնահատելով Մալքոմ խանի գործունեությունը՝ հանուն առաջադիմության ու լուսավորության, Ախունդովը դժվարին պահերին հուսադրում և ոգեշնչում էր նրան: Տեղեկանալով Մալքոմի դեմ նյութավոր դավադրությունների մասին, նա իր բարեկամին գրում էր. „, ես և դուք պետք է մինչև մեր կյանքի վերջը այս ուղիով ընթանանք, մեզ համար, ընտանաբար, այլ մտապահ չկա, :

Իր քաղաքական, հասարակական հայացքների արտահայտման համար Մալքոմ խանը դիմել է լուսավորչական գրականության ըզրմագան ժանրերի՝ քննախոսության, քաղաքական երկխոսության, հրապարակախոսական նամակների և այլն:

1 Մալքոմին կոչել են Ղանունի նրա՝ սահմանադրական կարգերի կողմնա-կից լինելու, ինչպես նաև „Ղանուն, թերթը հրատարակելու համար: / Ղանուն- օրենք, սահմանադրություն/

թյան առիթով Մալքումը գրում է , ,Արդարության ժայնը, , վերա-
գրով մի հողված, որն անստորագիր ազգորվում է հալկաթայում
լույս տեսնող , ,Հաջըլ օլ Մաթին, , թերթում: Դիմելով կռապարու-
թյանը և վեզիրներին, Մալքումը գրում է. , ,հրաժի վիճակն այնպի-
սին էր, ինչպես տեսնում ենք: Պետական ըլուր հիմնարկներն ան-
կարգ վիճակում են, զանազանը դատարկ է, ժողովուրդը սգի մեջ է,
անկախության հիմքերը սասանված են. էլ ինչ դժբախտություն տեսն,
որ այս խեղճ հողի վրա չի տիրում:

Ինչ է լինելու այս դրության վերջը:

Խնդիրը պարզ է. օտար տերությունները պիտի գրավեն իրանը:
Ինչ իրավունքով:

Հենց մեր մեղքով. քանի որ մենք չենք ուզում աչք բացել և
տեսնել, թե այս դարաշրջանում ինչքան են փոխվել աշխարհը և պե-
տությունների գոյության պայմանները, ,:

Հողվածը փաստորեն ժողովրդին ուղղված մի կոչ էր, երկրի
անկախությունը պաշտպանելու համար: Հողվածում Մալքումը զգուշաց-
նում էր, որ եթե իրանում ըստ փոխումներ չմտցվեն, երկիրը
կարող է գրավվել օտար պետությունների կողմից:

Մալքումի լոնդոնում հրատարակած , ,Ղանուն, , թերթը/լույս
է տեսել ընդամենը 41 համար/, խիստ արգելված էր իրանում: Նրա
ընթերցողներին սպասվում էր ձերբակալություն, խիստ պատիժներ:

Թերթի մերկացում էր իրանում տիրող կամայականու-
թյունն ու անօրինականությունները, ըստ հայտում Ֆեդայական և
շահական շրջանների ըստ էության հայրենադավ գործողությունները:

, ,Ղանուն, , թերթի առաջին համարում Մալքումը գրում է.
, ,Նահանգապետ ենք նշանակում առանց օրենքի, զենքի և ենք պաշտո-
նանկ անում առանց օրենքի, կառավարության իրավունքները ծախում
ենք առանց օրենքի, աստուծո հրահանգներին ըստադրվում ենք առանց
օրենքի, զանազանը նվիրաբերում ենք առանց օրենքի, փոր ենք պա-
ռում առանց օրենքի...:

Իրանում մեկը չկա, որ իմանա հանցանքը որն է, ծառայու-
թյունը՝ որը, ,:

Համեմատելով իրանի ներկան նրա պատմական անցյալի հետ
Մալքումը ցույց էր տալիս այն նվաստացուցիչ վիճակը, որի մեջ
ղրված էր իրանի ժողովուրդը:

„Աշխարհում քիչ պետություններ կան, — գրում էր նա, — որ հրանի ներկա կառավարության չափ ստորացած և նվաստացած լինեն: Այս դժբախտ պետությունը, որը մի ժամանակ մարդկության մեծ պարծանքներից էր, մեր այս դարաշրջանում իր նախկին վերջին վերջիններից այնպես է իջել, որ նրա դեկավարները ձայնիդի թագավորական պալատը վերածել են մոլորի մեծ շուկայի՝ վաճառելով պետության պաշտոնները, շքանշաններն ու կոչումները, : կայի՝ վաճառելով պետության պաշտոնները, շքանշաններն ու կոչումները, : :

Նկարագրելով երկրում տիրող ծանր վիճակը, թերթը ցույց է տալիս ստեղծված դրությունից դուրս գալու ելքը:

„ Լավ իմացքը, որ թշվառության այս մահմից հրանի փրկությունը, այսինքն հենց ձեր փրկությունը՝ ստրկության այս խավարից հնարավոր է լինի, առանց օրենքի հաստատման:

... Հաստատ իմացքը, որ հրանի համբերությունը հատել է, այժմ գինդորականության և ամբողջ ժողովրդի սրտում ընկված գայրույթը անկարելի է, որ այսուհետև հանդուրժի առկա ստորացուցիչ վիճակը, : :

Այսպիսով, ըստ էության, Մալքումը ընցանայա մատնանշում էր հրանում հեղափոխական իրադրության առկայությունը:

Թերթը անդրադառնում էր նաև մի ուրիշ կարևոր հարցի: Որտեղից են պետության նյութական միջոցները, որոնք մի կողմից իշխող փոքրամասնության համար ապահովում են շվայտ ու թարեկեցիկ կյանք, մյուս կողմից՝ ընդհանուր առմամբ ժողովրդին ստրկության մեծ պահելու համար:

Թերթը կոչ էր անում դիմել ծայրահեղ միջոցի՝ հրաժարվել հարկ վճարելուց այն պետությանը, որը դրանք օգտագործում է ժողովրդի դեմ: Թերթի 15-րդ համարում կարդում ենք. „Արդյոք օրենք չունեցող պետությանը պետք է հարկ տալ, թե ոչ. պետությունը, որ օրենք չունի, իրավունք չունի հարկ պահանջելու: Ջիւնսոնցի համար զանազան հարկերը պետք է օգտագործվեն ժողովրդի իրավունքները պաշտպանելու նպատակով: Ուստի մեր օրինական պարտքն է, որ ժողովրդի այս գինանոցը հանձնենք մեր իրավունքները պաշտպանողների ձեռքը և ոչ թե այնպիսի մարդկանց, որոնք մեր իրավունքները խլելն ու ոտնահարելը իրենց հատուկ գործն են դարձրել... Անիծված լինի այն անզգամ, անողնաշար ղրդվորդը, որը օրենք չունեցող պետությանը հարկ կտա, : :

Ինչպես տեսնում ենք Մալքումը ուղղակիորեն կոչ է անում ժողովրդին ըմբոստանալ պետության միջոցառումների դեմ և այդպիսով գրկել նրան նյութական միջոցներից: Այսպիսով, գործունեության սկզբնական շրջանում հիմնականում գույտ լուսավորչական թարեփոխումների ծրագրով հանդես եկող Մալքումը խանգարում էր նրան ընդհանուր առմամբ հանդուրժողական պայքարի անհրաժեշտության գաղափարին, առաջարկում էր մեծ

տեսնելով երկրի, ժողովրդի առաջնթացի մշարիտ ուղին: Այս գիտակցությամբ էլ Միրզա Մալքոմ խանը մերկացնում է իրանի կառավարող շեր-ջանների շահատակություններն ու ազիտությունը: Թերթի 16-րդ համարում նա հրապարակում է մի նամակ, որն իբր թե գրված է մի քանի պետական պաշտոնյաների և բարձրաստիճան հոգևորականների կողմից և հանձնված կառավարությանը: Նամակում կարդում ենք. , , Այ մեծապետիվ վեզիրներ. ձեր դատարաններն ու հիմարությունը չափ ու սահմանից անցել է: Ժողովրդի համբերությունը հատել է: Ինչպես չեք մաշում: Մինչև երբ պետք է այս դժբախտ ժողովրդի ունեցվածքն ու բարիքները այսպիսի խենթ ստորություններով ոչնչացնեք: Պետությունների կառավարումն այս դարաշրջանում հազար ու մի գիտելիքներ է պահանջում: Դուք ինչ իրավունքով եք կառավարության, միսիստությունների գործը ձեր ապիկար ձեռքը վերցրել և ձեր ժառանգական թիուլը դարձրել , , :

Այսուհանդերձ երկրում ստեղծված դրության փոփոխման հիմնական աղբյուրը Մալքոմ տեսնում էր ժողովրդի մեջ: Հենց այդ նպատակով էլ նա դիմում է ժողովրդին: , , . . . Պետք է ժողովուրդն իր ապահովության միջոցները անպայման ինքը ձեռք բերի , , : Հավատալով ժողովրդին, Մալքոմը ժողովրդի մեջ էր գտնում այն հզոր ուժը, որը պետք է փոխեր իշխող կարգերը, վերջ տար անսահմանփակ միապետությանը, հաստատեր սահմանադրություն:

Հսկայական է եղել , , Ղանուն , , թերթի դերը իրանական հասարակության զարթոնքի գործում:

Իրանական սահմանադրական հեղափոխության պատմությանը նվիրված իր ուսումնասիրության մեջ անգլիացի արևելագետ Ջ. Բրաունը գրում է, որ դժվար է որոշել այն հսկայական դերը, որ , , Ղանուն , , թերթը ունեցել է իրանի ազգային զարթոնքի գործում:

Թերթը տարածվում էր իրանում, անհանգստացնում շահին և նրա միսիստներին: Բազմաթիվ մարդիկ բանտարկվում և պատժվում էին թերթը կարդալու կամ այն ունենալու համար:

„ Ղանուն թերթը, - գրում է Մալքե զադեն, - և նրա հրատարակիչը պետք է ցանաչվեն որպես իրանի առաջադիմության առաջնորդներ: Նրանք պետք է կարևոր գործոններ համարվեն սահմանադրական շարժման սկզբնավորման և իրանի ժողովրդին ստրկության կապանքներից ազատագրելու գործում: Իրանի սահմանադրության պատմությունը իր էջերում պետք է երախտագիտությամբ և հարգանքով արժանագրի Միրզա Մալքոմ խանի անունը և նրա երկերը >> :

ԲԱՀԱՅԻՋՄԸ ՈՐԳԵՍ ԻՄԳՐԻՍԻԱԿԱՆ
ԳԱՂԱՓԱՐԱՊՈՍՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՄԻՋ զորի կեսերին, իրանում, կրոնական ըողի տակ ծավալվել էր հակաֆեոդալական քաղաքական մի շարժում, որը կոչվում էր իր դեկալա-
րի՝ Բաբի անունով: Ֆեոդալական իշխանությունները և շիա հոգևորա-
կանության դեկավարները ամենադժան, արյունոտ դաժախտան տեսան ըստի-
կան աղանդի հետևորդների հետ և մեշեքին գյուղացիության, արհեստավո-
րուժյան ու մանր առևտրականների հակաֆեոդալական և հակազաղութային
այս շարժումը:

Նթե շահի զորքերը այդ ժողովրդական շարժումը մեշեքին ֆիզիկապես,
ազա հետագայում կոմպարզորական բուրժուազիան այն կազմալուծեց զաղա-
փարապես, նրանից դուրս նետելով հեղափոխական-դեմոկրատական տարրերը:

Ազգային շահերին դավաճանելը, ինչպես նշում է Վ.հ.Լենինը, բուր-
ժուազիային հատուկ քաղաքականություն է... Երբ զորքը հասնում
է տնտեսական իշխանության, շահագործողների իշխանության հիմունքնե-
րին, նրանց սեփականությանը, -գրում է Վ.հ.Լենինը, -նրանք մոռանում
են հայրենիքի և անկախության նկատմամբ տածած սիրտ իրենց ֆրազները...
Երբ ինդիվիդ վերաբերում է դասակարգային շահույթներին, բուրժուազիան
հայրենիքը վաճառում է և իր ժողովրդի դեմ ուղղված շարժիակուն զոր-
ծարքներ է կնքում ամեն տեսակի օտարերկրացիների հետ...¹:

Իրանի կոմպարզորական բուրժուազիայի և զաղութարարների զաղա-
փարախոսության պաշտպան և հովանավոր թահախիզմը իր անվանումն ստացել
է նրա հիմնադիր՝ Միրզա Հոսեյն Ալիից, որը կրում էր ,Բահա-ուլլահ,
/, ,Աստու փայլ, / մականունը:

Բահա-ուլլահն եղել է Բաբի աշակերտներից և հետևորդներից մեկը:
Նա ծնվել է 1817 թ., մեծահարուստ քնտանիքում: 1852թ. ըստիների
աղանդի հետապնդման շրջանում նա նույնպես, ինչպես Բաբը, ընդունեց հետե-
վորդները, ձերբակալվում է իշխանությունների կողմից:

Սակայն ընդամենով ձերբակալվածներին, որոնց թիվը, ըստ պաշ-
տոնական աղբյուրների, հասնում էր տասը հազարի և որոնց մեծամասնու-
թյունը անգամ ոչ մի առնչություն չուներ ըստիների հետ, տանջման

1 Վ.հ.Լենին, Երկեր, Կ.28, էջ 13:

եղան, իսկ Բահա-ուլլահը, որը Բաբի աշակերտը և այդ շարժման կազմակերպիչներից ու ղեկավարներից մեկն էր, ցարական ղեսպանի և իր ազդեցիկ ազգականների միջնորդությամբ 1852թ. աշնանը ազատվեց ընտիցի և իր ընտանիքի ու մի խումբ հետևորդների հետ ուխտագնացության պատրվադրով անարգել մեկնեց Բաղդադ:

Բահա-ուլլահի նկատմամբ իրանում ցարական Ռուսաստանի ներկայացուցչի ցուցաբերած ուշադրությունն ու հովանավորությունը, այնուհետև, Բաղդադ տեղափոխվելուց հետո նրան անգլիական հպատակ դարձնելու համար գործադրած ջանքերը, իտալական հյուպատոսի ուշադրությունը և մյուս փաստերը, իհարկե, պատահական չէին: Ռուսաստանը ինչպես և Անգլիան, դեռևս այդ ուսմունքի կազմավորման սկզբնական շրջանում, հանձինս Բահա-ուլլահի և նրա հետևորդների, տեսնում էին Արևելքում, հատկապես իրանում, իրենց նպատակներին հասնելու լավագույն հեռանկարը:

Բաբի ամենանվիրված աշակերտներից և հետևորդներից Միրզա Յահյան՝ Բահա-ուլլահի կրտսեր խորթ եղբայրը, հետագայում Բաբի կողմից ստանում է, Սուրհե Ազալ, - , հավերժության առավոտ, մականունը և Բաբին փոխարինող նշանակվում:

Բահա-ուլլահը, ինչպես սկզբում նշեցինք, ընտիցի ազատվելով, Բաղդադում միանում է Սուրհե Ազալին: Այնուհետև, Բաբի մեծ թվով հետևորդներ իրանի տարբեր ծայրամասերից գալիս են Բաղդադ և այն դարձնում իրենց կենտրոնը: Տասը տարի շարունակ, այսինքն՝ մինչև 1863թ., նրանք մնում են իրաքում:

Ինչպես վկայում են պատմական աղբյուրները, այդ թվում նաև Բահա-ուլլահի աշխատությունները, այդ ժամանակ նա ենթարկվում էր Սուրհե Ազալին: Սակայն 1862թ. Բահա-ուլլահը Սուրհե-Ազալի նկատմամբ որոշ ինքնուրույնություն է դրսևորում:

Այդ ժամանակվանից սկսած բաբական համայնքի ղեկավարման հարցում երկու եղբայրների միջև խիստ տարածայնություններ և թախումներ են տեղի ունենում: Դրա հետևանքով բաբականների մեջ պատակում է առաջանում:

Ժամանակի ընթացքում բաբական համայնքի ղեկավարման գործը անցնում է ավելի հմուտ, փորձված և զաղութաթիրական պետությունների հովանավորությունը վայելող Բահա-ուլլահին: Վերջինս իր վաղեմի իղձերը իրականացնելու նպատակով 1867թ. իրեն հայտարարում է այն նոր մարզաբն, որի հայտնությունը նախագուշակել էր Բաբը:

Այնուհետև, Բահա-ուլլահը սկսում է լայն գործունեություն Ժալալե: Իր նոր, հալազգային ուսմունքը տարածելու նպատակով նա մի

շարք հողվածներ ու նամակներ է գրում և ուղարկում աշխարհի տարբեր երկրների կառավարություններին ու առանձին կազմակերպություններին:

Այդ ժամանակաշրջանում թահայիները լայնորեն համագործակցում են անգլիական և ամերիկյան միսիոներին հետ:

Միսիոներները միաժուլվելով թահայիներին հետ, ամենուրեք օժանդակում էին նրանց լոյալ վարդապետության տարածմանը Բահայիները հրանում ու նրա սահմաններից դուրս տեղորիստական լայն գործունեություն են ծավալում: Նրանց հաջողվում է Բաբի ամենաակիրված հետևորդներին և Սուրհե Ագալին, մինչև վերջ հավատարիմ մնացած անձանց, շարքերից հանել: Բահա-ուլլահը 1872 կամ 1873 թթ. Աքքայում գրում է իր գլխավոր աշխատությունը՝ „Քեթաբե Աղդասը“, „Ամենասուրբ զիրք“, /: Այն պարունակում է 472 այսբ և պատվիրան: Հստ հեղինակի, այն պետք է փոխարիներ Ղուրանին և Բաբի, „Բայան“, / „Մեկնություն“, / գրքին:

Այստեղ մենք կփորձենք վերլուծել թահայիզմի կարևորագույն դրույթները, որոնց մեջ դրսևորվում է նրա կոսմոպոլիտական ընդլայնումը:

Բահա-ուլլահի ուսմունքի համաձայն ըուր մարդիկ, անկախ ցեղից, ազգությունից և սոցիալական դրությունից, եղբայրներ են: Այդ կապակցությամբ նա գրում է. „ Թշնամություն մի անեք մեկը մյուսի հետ և մի սպանեք մեկը մյուսին: Դա արգելվում է սրբազան գրքով, „ /այսբ 168/: Այսպիսով, նա դեմ էր տարբեր երկրների միջև ըուր տեսակի պատերազմներին, ըայց դրա հետ միասին նա անտեսում էր նաև դասակարգային պայքարը:

Այնչափ է, որ „Լուրանը“, լի է „ անհավատների, „ /այսինքն ոչ մուսուլմանների /հանդեպ իր ոխակալ, սպառնալի սուրաներով: Այն ժամանակ, երբ ամբողջ Արևելքում ժողովրդական շարժումներ էին ծավալվում օտարերկրյա գաղութարարների դեմ, Բահա-ուլլահը ելնելով կոմպրոմիսային ըուրժուլագիտի վեհերից, վերացնում էր իսլամի կարևոր պատվիրանը՝ շահաղը, „ / սրբազան պատերազմ/՝ արգելելով սպանել „ անհավատներից, որևէ մեկին:

Բահայիզմը, որն ամբողջ Արևելքում, այդ թվում և Իրանում, քարոզում էր եղբայրություն ու օրինականություն, ծառայեց գաղութառարներին, իսկ հետագայում նաև իմպերիալիստներին: Այսպիսով, թահայիզմը, որը ժառանգորհ էր հարթում դեպի գաղութային և կիսագաղութային երկրները օտարերկրյա կապիտալի ներթափանցման համար, կոմպրոմիսային ըուրժուլագիտի հիմնական ուսմունքը հանդիսացավ:

Բահայիզմը, լինելով հակահեղափոխական ուսմունք և միապետական կարգերի ջատագով, Իրանի 1905-1911 թթ. սահմանադրական հեղափո-

խոլթյան շրջանում գործնականում դրսևորում է իր էությունը և ամեն կերպ ձգտում է խափանել այդ շարժումը: Այդ կապակցությամբ պարսիկ հեղինակ Այաթին գրում է, որ ըստ իրենց զադտնի կամ ըստ հայտ ներթափանցեցին սահմանադրականների շարքերը և մեծ վնաս հասցրին նրանց շարժմանը:

Բահա-ու-լ-Լահի 'հաջորդ երկու ալաֆները հանդիսանում են ըուրժում-ազիայի շահերի ամենապատկառելի և ամենակարևոր հրազրերի արտահայտիչները: Որպեսզի կանխվի հեղափոխական զադափարախոսությունը և հեղափոխական շարժումը, ըստ այդմբ քարոզում է. , , Ոչ ոքի վայել չէ մարդկանց առջև խոսել, երբ ինքը ըսվում է փողոցներով և հրապարակ-ներով... , , /այաթ 257/: Մի ուրիշ ալաֆում նա գրում է. , , Ով գիտակցաբար կհրկիզի մի տուն, այրեք նրան: Ով կանխատեսված կապանի մեկին, սպանեք նրան: Վերցրեք աստվածային օրենքները ուժեղ ու հզոր ձեռքերով և լքեցեք տգետ օրենքները, , /այաթ 143/:

Բահա-ու-լ-Լահի իր , , Զեթահե Աղլաս, , գրքի , , Վեցերորդ արևածագ, , պատվիրանում պետությունների սահմանների վերացման կոչ է անում և առաջարկում է աշխարհի ընակչության համար ընտրել մեկ լեզու: Նա գրում է. , , ... Նախորդ ալաֆներում մենք առաջարկեցինք, որպեսզի գոյություն ունեցող լեզուներից և գրերից ընտրվի մեկը, կամ ստեղծվի նոր լեզու և դրանով ուսուցանվեն աշխարհի դպրոցական երեխաները, որպեսզի աշխարհը երևա միասնական, հարազատ և տեղեկության մի մաս: , , Դուրս ընկնող մի ծառի ծյուղեր եք և մի ծյուղի տերևներ, , :

, , Դի փառք նրան, ով սիրում է հայրենիքը, ըստ փառք նրան, ով սիրում է ամբողջ աշխարհը... , , :

Այսպիսով, ըստ այդմբ ժխտում է հայրենասիրությունը, ազգային կուլտուրայի և ազգային լեզվի անհրաժեշտությունը և քարոզում է կոսմոպոլիտիզմ:

1892թ. մայիսի 29-ին Բահա-ու-լ-Լահի մահացավ: Նա իրեն փոխարինող էր նշանակել իր անդրանիկ որդուն՝ Աբրահամ Էֆենդուն: Վերջինս իրեն անվանեց , , Աբդուլ-Բահա, , / , , Աստվածային փայլի ստրուկ, , /: Աբդուլ-Բահան շարունակեց իր հոր վարդապետությունը:

Նա ըստ հայտորենի հակված էր Արևմտյան երկրները, հատկապես ԱՄՆ-ը: Նրա օրոք ըստ այդմբ կոսմոպոլիտական վարդապետությունն ավելի է խորանում: Նա իր պատվիրաններում, հրապարակախոսություններում ամենուրեք հորդորում էր հրաժարվել ազգային անկախության սկզբունքներից, առաջարկելով ստեղծել , , Համաշխարհային պառլամենտ, , , վերացնել երկրների միջև եղած սահմանները և ստեղծել , , Համաշխարհային մի

լեզու, , :

Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները Արևելքում իրենց քաղաքական շահերի արտացոլումը գտնում են Քահայիզմի մեջ: Ելնելով դրանից, ԱՄՆ-ը ամենուրեք Նյու Յարկան և Զարոյական օժանդակութունն է ցույց տալիս Քահայիզմին:

Հայտնի է, որ Բահա-ու-լլահի զգամաթիվ հետևորդները գտնվում էին թուրքական իշխանութունների հակոդութում: Եսկ և իրավունք չու-նեին հեռանալ այդ երկրից: Արդու-Բահայի ամերիկացի զարեկամները որոշում են միջնորդել սուլթանի առաջ և հասնել Արդու-Բահայի վերջնական ազատմանը:

1908թ. Թուրքիայում, երիտթուրքերի սահմանադրության հռչակման կապակցութայմը, մոտ քառասուն տարի հակոդության տակ գտնվելուց հետո, Քահայիները ազատութուն են ստանում:

1910թ. Արդու-Բահան իր առաջին մասպարհորդութունն է կատարում դեպի Եգիպտոս, 1911թ. նա մեկնում է Փարիզ և Լոնդոն, իսկ 1912+1913թթ. լինում է Ամերիկայում, այցելում է ընդոր կարևոր քաղաքները և քարոզում իր վարդապետութունը: ԱՄՆ-ի մամուլը իր էջերում մեծ տեղ է հատկացնում նրա քարոզներին և զովաբանում է նրա կոսմոպոլիտական ուսմունքը:

1913թ. Արդու-Բահան տարբեր լեզուներով հրատարակում է , Բաթմակ կայուն խղաղության սնտրոնական կազմակերպությանը, , Զորոյում-ի, որտեղ շարադրում է իր ուսմունքը:

Պրոպագանդելով Բահա-ու-լլահի վարդապետութունը, Արդու-Բահան խոսում էր հեղափոխության միջոցով հասարակության վերափոխման հնարավորությունը և առաջ էր քաշում միայն , ունեցվածքի հոժարակամ բաժանման ուսմունքը, , :

Բահայիզմը խեղաթյուրում է հասարակության պատմական զարգացման մըդը ընթացքը: Այդ մոտեցումը որոշակիորեն դրսևորված է Քահային-ի* 1931թ. մայիսի 9-ին Նյու-Յորքում հրատարակված շաբաթաթերթում, որտեղ փորձ է կատարվում ապագուցելու, որ հասարակութունը զարգանում է էվոլյուցիոն մասպարհով, աստիճանաբար և ոչ թռիչքաձև: Նման տեսության հիմնական նպատակն է հրաժարվել դասակարգային պայքարից և անտեսել այն: Ժխտելով հասարակության ըստնումը դասակարգերի, Քահայիները այն ներկայացնում են որպես վերացական անհատների մի միութուն, որոնք իրարից տարբերվում են միայն ընտելությամբ: Հետևաբար պայքար տեղի է ունենում ոչ թե դասակարգերի, այլ մարդկանց տարբեր ընտելութունների միջև: Այստեղից էլ Քահայիզմի շահմանափակ

հետևություններ, որ դասակարգային պայքար չկա և չի կարող լինել: Այդ ուսմունքի համաձայն, մասնավոր սեփականության առկայությունը իբր թե կախած է, ըսցառապես, մարդու ձեռնբերեցությունից, քննդուսակություններից և հատուկությունից: Մասնավոր սեփականության զոյությունն նման մեկնաբանումը նպատակ է հետապնդում ըողարկել շահագործման ռուս էություններ: Դասակարգային հասարակությունը ըստ այդմի կողմից պատկերացվում է որպես մի համակարգ, որը տարերայնորեն, առանց հեղափոխության, կհասնի սոցիալական հավասարության: Բահայիզմը ձգտում է արդարացնել այն, ինչ արդեն պատմությունը վաղուց հերքել է և որը, անխուսափելիորեն դատապարտված է կործանման:

Բահայիզմը քարոզում է կոսմոպոլիտիզմ, արևմտյան քաղաքակրթության գերիշխանություն՝ ԱՄՆ-ի գլխավորությամբ, աշխարհի ընդ որ սահմանների վերադուր է ԱՄՆ-ի գլխավորությամբ, , միասնական համաշխարհային պետության, , ստեղծում, ազգային լեզուների վերացում դրանց փոխարեն մի միասնական լեզվի ստեղծում: Ընդ որում, ուրիշ աշխարհի լեզու նրանք առաջարկում են անգլո-սարսերներ: Նրանք պրոպագանդում են այն միտքը, որ ամերիկյան Ֆեդերացիան համաշխարհային ըստական կազմակերպության համար կարող է օրինակ հանդիսանալ: , Այս պատմական անալոգիայի շուրջը ներկայումս կազմվել է մտածողների մի ամբողջ զորոց, - գրում է կոսմոպոլիտիզմի շատագույն Ֆելլերը, պահանջելով Միամտության ազգերի կոսմոպոլիտներ վերակազմել համաշխարհային կոսմոպոլիտական Ֆեդերացիային:

Աստիճանական աշխարհում նման կոսմոպոլիտական վարդապետությունների լայն տարածումը պատմական երևույթ է:

Այս իրավիճակում կոսմոպոլիտական գրություններ իրենց գործնական գրություններ են գտնում առիթ ընդունելու դատապարտության մեջ:

Բահա-ուլ-լահի և Աբդուլ-Բահայի կոսմոպոլիտական այն հերյուրանքը, թե ներկա պայմաններում ազգը և ազգային անկախությունը հնարել են, դարձել է ժամանակակից ընդունազրկային և աշխարհաբանների առաջնորդների նշանաբան: Նրանք նույնպես, ինչպես ըստ իրենց, հերքում են ազգային անկախության սկզբունքը:

Իրանի շիա հոգևորական դասը չի հանդուրժում կուրանի օրենքներից հետագա այդ ուսմունքը, որի հետևանքով վերջինի տասնամյակներին իրանում ուժեղ թալուկներ են ունեցել Բահայիներին և շիաներին իջնել:

Բահայիները ԱՄՆ-ի Ուլմիթ / Wilmette / քաղաքում
1953թ. ապրիլին են իրենց շրջի աղոթասան շինարարությունը, որն

սկսվել էր դեռևս 1912թ.:

Ներկայումս ՄՄՆ-ում ըստ լիցենզիայի լեզալ գործող աղոթարանների թիվը հասնում է 80-ի: Մեյն, Միչիգան, Նյու-Մեքսիկո և Ալիսոնիա նահանգներում գոյություն ունեն ըստ լիցենզիայի ամառային դպրոցներ, իսկ Անտարկտիկայի Տորոնտո և Օնթարիո ընդհանուր առմամբ գտնվում են նրանց, , ազգային, , հոգևոր աղոթարանների կենտրոնները:

1957թ. Շոդի էֆենդու մահից հետո ըստ լիցենզիայի համայնքի ղեկավարման գործը, ինչպես ժամանակին առաջարկվել էր Բահա-ու-լ-Լահիթ, հանձնվում է ըստ լիցենզիայի 27 կրոնական ժողովարանների կողմից ընտրված 9 անձանց:

Բահայիզմի վարդապետության ուսումնասիրություններից ու այդ ուսմունքի հետևորդների գործունեություններից կարելի է եզրակացնել, որ ըստ լիցենզիայի կապիտալիզմի համընդհանուր մեղադրանքի դարձնում խոչընդոտել է Արևելքի ժողովուրդների ազգային զարթոնքին ու ազատագրական պայքարին, ծառայել իմպերիալիզմի շահերին:

16-17-րդ դարերում Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկու հզոր ռազմա-ավատական պետությունների՝ Օսմանյան կայսրության և Սեֆյան իրանի միջև մղվող համարյա անընդմեջ պատերազմները, որոնց քնթացքում այս երկու ախոյանները շնառում էին լուծել Մերձավոր Արևելքում գերիշխելու խնդիրը, իր ջրապտույտի մեջ էր առնում ռազմաթիվ ժողովուրդների, այդ թվում նաև քրդերին, որոնք այսուհետև երեք հարյուրամյակ շարունակ պետք է զանգվածորեն արյուն թափեին հանուն Թուրքիայի կամ իրանի շահերի:

16-րդ դ. սկզբին Քուրդիստանը բաժանվեց Օսմանյան կայսրության և իրանի միջև: Սուլթան Սելիմ 1-ը թուրք-իրանական սահմանամերձ շրջաններին ռազմաթիվ ընդդ իշխանապետությունների հետ կնքեց մի դաշինք, որով քրդերը պարտավորվում էին որպես Օսմանյան կայսրության դաշնակիցներ մասնակցել այն ընդ որ պատերազմներին, որ Թուրքիան մղելու էր իրանի դեմ: Այսպիսով, օգտվելով քրդական ֆեոդալական վերահասվի բաղադրական աջակցությամբ, Թուրքիան կարողացավ քրդերի շնորհիվ պահպանել իր տիրապետությունը կայսրության արևելյան սահմաններում:

Թուրքական այս մարպիկ բաղադրականության արդյունքները տեսնելով Սեֆյան շահերը իրենց հերթին շանքեր սկսեցին գործադրել իրանական պետությանը կապելու շիա աղանդին պատկանող այն քրդերին, որոնք հոծ զանգվածներով տեղաբաշխված էին Արդալանի սահմանում և առասպառակ թուրք-իրանական սահմանային գոտու իրանական հատվածում, ինչպես նաև ըստ թուրքական տերիտորիայում, որոնց բաղադրական համակարանը անվերապահորեն դավանակից իրանի կողմն էր:

Թուրքերը սուլթան Սելիմ 1-ի կառավարման շրջանից մինչև սուլթան Մուրադ 4-րդը ռազմաշունչ քրդական իշխանապետություններին օգտագործեցին ընդդեմ իրանի և 120 տարվա արյունահեղ պատերազմից հետո կարողացան կոտորել Սեֆյան իրանի հզորությունը: 1639թ. կնքված թուրք-իրանական պայմանագիրը հաստատում էր այս իրողությունը: Օսմանյան կայսրությանը հնարավորություն էր ստանում ամրանալ նոր զբաղած տերիտորիաներում: Այսուհետև նրա առաջնահերթ խնդիրն էր դառնում Քուրդիստանում և Արևմտյան Հայաստանում իր անվանական տիրապետությունը իրական դարձնել: Սուլթան Մուրադ 4-րդի օրոք Օսմանյան կայսրությունը իր ամբողջ հզորությամբ նետվում է քրդական իշխանապետությունների վրա: Այս դեպքերը բաց

են անում թուրք-քրդական հակամարտության տառջին շրջանը: Առաջին անգամ քրդերը զգում են թուրքական լծի ծանրությունը: Հանդես են գալիս քուրդ առանձին գործիչներ, որոնք ձևակերպում են քրդական անկախության պահանջը:

18-րդ դարում ևս քուրդ ժողովուրդը թուրք-իրանական հակամարտության մեջ շարունակում էր զանգվածորեն արյուն թափել, առավելագույնը քուրդական ռազմական էքսպանսիային:

19-րդ դ. սկզբին Արևմտյան Հայաստանում, Զուրդիստանում և արաբական երկրներում թուրքիայի գերիշխանությունը շարունակում էր գոյություն ունենալ միայն անվաճախ: Ցանկանալով իրական տերը դառնալ այդ քնդարձակ հողերի, որոնք հակառակ երեքհարյուրամյա տիրապետության չէին թրջացել, Ստամբուլը սկսեց զենքի օգնությամբ և ասիական թարթրոս միջոցներով հնազանդեցնել այդ նահանգները: Քուրդ իշխանապետությունները թեև անշատ-անշատ, սակայն համառ կերպով քնդդիմություն դուրս եկան թուրքական ռազմականությունների դեմ: Այս շրջանում իրանը ստանձնում է քրդական շարժումների հովանավորի դերը՝ անշուշտ հետապնդելով իր քաղաքական շահերը: Քրդական շարժումների մեջ նորը նաև այն էր, որ Օսմանյան կայսրության և իրանի քրդերը սկսում են դաշինքի մեջ մտնել և համաձայնեցված ելույթներ ունենալ իրենց կեղեքող կառավարությունների դեմ:

19-րդ դ. առաջին կեսին ազգային զիտակցությունը թեև տարտամ, բայց զարթոնքի նախաշաններ էր ցույց տալիս Մերձավոր Արևելքում: Քրդական շարժումները սկսում են ձեռք բերել որակական նոր հատկանիշներ: Ավելի ու ավելի համախալի են քարժեցվում անկախություն ձեռք բերելու պահանջները: Այս պարագաներում և թուրքիան և իրանը հնարավորություն չունենալով զենքի ուժով հնազանդության մեջ պահելու քրդերին, աշխատում են օգտագործել Զուրդիստանի ընդհանուր ժողովրդական շարժումը, հրահրելով կրոնական և ազգային թշնամանք ու ձգտելով թուլլուծել, հրահրելով կրոնական և ազգային թշնամանք ու ձգտելով թուլլուծել տարբեր ժողովուրդների համախմբումը հակակառավարական շարժումների մեջ:

Միաժամանակ հրահրվում են զինված քնդհարումներ քրդական ֆեոդալների միջև, որոնց նպատակն էր նրանց փոխադարձ ոչնչացումը, — մի քաղաքականություն, որը դիմում էր որպես թուրքիայի և իրանի հանգստության երաշխիք: Դրա հետ մեկտեղ Օսմանյան կայսրությունը և իրանը ա-

վելի հետևողականորեն են սկսում օգտագործել քրդական մեծ ու փոքր ֆեոդալների անշատվողական ձգտումները՝ միմյանցից տերիտորիալ զավթումներ կատարելու նպատակով:

Յեւ Անգլիայի և Ռուսաստանի միջմասն ներքո թուրքիան և հրանք ստիպված էին 1847թ. մայիսին ստորագրել էրզրումի համաձայնագիրը, որը պարտավորեցնում էր կողմերին չմիջամտել միմյանց ներքին գործերին և մասնավորապես չօգտագործել քրդերին այդ միջամտության համար, սակայն հետագայում ևս քրդերը և քրդական հարցը օգտագործվում էին սուլթանական և շահական կառավարող շրջանների կողմից միմյանց նկատմամբ իրենց քաղաքական ծրագրերը առաջ մղելու համար: Այսպես, 19-րդ դ. 50-ական թթ. սկզբին, երբ Ռուսաստանի և թուրքիայի միջև հասունանում էր Ղրիմի կամ Արևելյան պատերազմը, Ստամբուլը եռանդուն փորձեր էր կատարում նվաճել լեռնականների առաջնորդ Շամիլի միջոցով իմամ Շամիի աղանդին պատկանող իրանական սուլնիք քրդերին առաջիկա պատերազմում ոտքի հանել Ռուսաստանի, իսկ հարկ եղած դեպքում նաև իրանի դեմ: Այդ նպատակով իրանի քրդաբնակ շրջաններում ծավալվեց մյուրիտական ուժեղ շարժում, որի մեջ քրդականացի են ընդգրկվեցին ըզզմաթիվ քուրդ ցեղապետեր:

Այսպիսի զարի 60-ական թթ. թուրքիայի և իրանի կառավարող շրջաններին, ինչպես նաև Անգլիայի ու ցարական Ռուսաստանի համար քրդական հարցը վերածվեց իսկական մանրուն դրամի: Դա հատկապես ցայտուն ձևով դրսևորվեց 60-ական թթ. թուրք-իրանական սահմանագատման եվրոպական հանձնաժողովի գործունեության ժամանակ, երբ Անգլիան և Ռուսաստանը աշխատում էին քրդական պրոբլեմն օգտագործել թուրքիայի և իրանի միջև հակասությունները սրելու և Մերձավոր Արևելքում իրենց քաղաքացիական և տնտեսական դիրքերն ամրապնդելու նպատակով: Զորաքսական այդ զինք սովորաբար ուղեկցվում էր քրդական տարվոր ցեղերի միջև արյունոտ կոնֆլիկտներ հրահրելու, դաժան պատիչ արշավախմբեր կազմակերպելու և քրդական ամբողջ շրջաններ ընաշնջելու արյունոտ միջադեպերով, որի նախաձեռնությունը առավելապես պատկանում էր սուլթանական իշխանություններին:

1878թ. Բեռլինի կոնգրեսում ընդունված 61-րդ հոդվածը, չայնական հարցին, մասին եվրոպական ղիվառագիտության մի լայն էր, որի նպատակն էր թուրքիայի ըսխոր իրենց ձեռքը վերցնելու համար տարբեր ժողովուրդներին հանել միմյանց դեմ: Կատահական չէ, որ դրանից հետո Օսմանյան կայսրությունում կրկին արծարծվեցին կրոնական, քաղաքային, տնտեսական և քաղաքական ընդլայնի հարցերը: Սուլթան Աբդուլ Համիդ 2-րդը ըսց էր առում հին վերքը՝ դիմելով կայսրության ժողովուրդներին

ազգային և կրօնական հակամարտութիւնը օգտագործելու քաղաքականութեանը: Մասնավորապէս Ստամբուլը որոշեց քրդերին քաղաքական ապստամբութիւնը իր ներքին կյանքի մի շարք թարդ ու կնճռոտ պրոբլեմներ լուծելու, այդ թվում նաև հայ ազգային-ազատագրական շարժումները շփոթելու համար: Քրդական Ֆեոդալական վերնախավի հետ սուլթանը մեծագույն հոգսեր էր կապում նաև իր պանիսլամիստական ծրագրերը իրականացնելու և հատկապէս հարևան իրանից տերիտորիալ զավթումներ կատարելու նպատակով:

19-րդ դ. 80-ական թթ. քրդական ազատագրական մտորումները թևակոխում են նոր փուլ: Թուրքական Զուլթիստանում կրկին սկսվում են հակաառավարական խրտումներ: Օսմանյան կառավարող շրջանները ուղիներ են որոնում այդ շարժումը ուղղելու մի այնպիսի հունով, որը մի կողմից քրդական հսկայական ռազմական ուժը օգտագործվեր պանիսլամիստական զավթողական նպատակների համար:

Այդ նպատակով Բ. Դուռը զգալիորեն թուլացնում է թուրքական Զուլթիստանում սահմանված տնտեսական շահագործման և քաղաքական ծնշման ոլորտը, կարգադրում է տեղական իշխանութիւններին մերժելու քրդական ցեղային վերնախավի հետ և այլև: Ստամբուլը հուշում է նաև քրդական Ֆեոդալական ավազանուն քրդական անկախ պետութիւն ստեղծելու իղձը իրականացնել ոչ թե Թուրքիայում, որտեղ նման ռազմաթիվ փորձերը ավարտվել էին կատարյալ ձախողմամբ և շախշախումով, այլ իրանական Զուլթիստանում, որտեղ այդ նպատակի իրագործումը քրդերին սկսում է թվալ ավելի ռեալ իրանի թուլութեան պատժառով:

Այսպիսով Ստամբուլում ձևավորվում է քրդերի օգնութեամբ իրանական Զուլթիստանը և Ատրպատականը նվաճելու ծրագիրը: Այս ծրագրի գործնական իրականացման մի փորձ էր 1880թ. աշնանը շեյխ Օբեյդուլլայի ներխուժումը իրան, որն ավարտվեց կատարյալ ձախողմամբ և շախշախումներով: /См. К. П. Камсаракан, Вторжение шейха Обейдуллы в Персию в 1880г. — "Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии", вып. X СПб, 1884).

Այն հանգամանքը, որ իրանում շեյխ Օբեյդուլլայի հանդիպեց ոչ միայն շահական զորքերի, այլև իրանական Զուլթիստանի մի շարք քրդական ցեղերի դիմադրութեանը, վկայում էր այն մասին, որ քրդերի մոտ համաքրդական մասշտաբով հայրենասիրութիւնը դեռ ըացգալյալում էր և քրդական անկախ և միավորված պետութիւն ստեղծելու երազանքը դեռ շատ հեռու էր իրականութիւն դառնալուց:

Առհասարակ 19-րդ դ. քրդական ժողովր շարժումները աչքի էին ընկնում իրենց ներքին հակասականությամբ միշտ է, դրանք մի կողմից նպաստում էին Օսմանյան կայսրության և հրանի թուլացմանը, նրանց ներքին մեղաժամի խրաքմանը, ազգային զաղափարների աստիճանական ձևավորմանը և այլն, սակայն մյուս կողմից դրանք մեկը մյուսից ան- ջատ, ցրված ու տարբերային շարժումներ էին: Դրանց ղեկավարող հեղ- դակական վերնախավը հետապնդում էր ռեակցիոն նպատակներ, այսինքն ամեն կերպ պահպանել արդեն իրեն սպառած տոհմ-ցեղային կարգերը, իրենց անսահմանփակ տիրապետությունը ցեղերի շարքային անդամների նկատմամբ և այլն: /Sbu` M. C. Лазарев, Курдистан и курдская про- блема. М., 1964, стр. 40/.

Այդ շարժումները ղեկավարող քրդական ավագանին համախ զոհում էր համազգային շահերը՝ հանուն իրենց անձնական շահերի, բորբոքում էր միջցեղային երկպառակություններ, գործիք էր դառնում Թուրքիա- յի և հրանի կառավարող շրջանների ձեռքին, քրդական զանգվածներին ազգային զաղափարներից և սոցիալական պայքարից շեղելու համար: Իսկ թուրքական Քուրդիստանի ֆեոդալական վերնախավը աջակցում էր նաև Օսմանյան կառավարող շրջաններին հայ ազատագրական շարժումները խեղդելու, քրդական զանգվածների շրջանում հայ ժողովրդի նկատմամբ ազգային և կրոնական թշնամանք հրահրելու գործում, դրանով իսկ քուրդ ժողովրդին շեղելով ազատագրական պայքարից:

19-րդ դ. 90-ական թթ., չնայած Օսմանյան կայսրության ներքին կյանքի հեղհեղուկ և անկայուն վիժակին, նրա կառավարող շրջանները եռանդուն կերպով հետադուս են լինում պանիսլամիստական, զավթողական զաղափարների պրոպագանդանը: Պանիսլամիստների մտայնու- թյան համաձայն 20-րդ դ. Օսմանյան կայսրության արտաքին քաղաքակա- նության ծանրության կենտրոնը անխուսափելիորեն տեղափոխվելու էր Արևելք, որի մեջ նրանք երաշխիք էին փնտրում հետագա կենսունակու- թյան, բարգավաճման և ծավալման համար: Իրանը հանդիսանալու էր պան- իսլամիստական գրոհի առաջին օբյեկտը, իսկ քրդական տիրահոլակ հա- միդիե զնդերը սուլթան-խալիֆի կրոնական և քաղաքական գերշխանու- թյունը իրանում հաստատելու գործիք: Այն հանդամները, որ քրդերի հակալական մեծամասնությունը ինչպես Թուրքիայում, այնպես էլ իրա- նում սուլենի մահմեդականներ էին, Քուրդիստանում թուրք-իրանական մրցակցության մեջ Օսմանյան կայսրությունը ստանում էր մեծ առավու- լություն: /Sbu` B. Ф. Минорский. Курд. Заметки и впечатления. -

" Известия Министерства иностранных дел", Иг., 1915, кн. III, стр. 21/.

Օգտագործելով քրդական Ֆեռզալական ավազանուն, Օսմանյան կայսրությունը 20-րդ դ. սկզբին քրդական ցեղերի շրջանում ծավալեց բուռն հակա-իրանական շարժում:

1905-1912թթ. Օսմանյան կայսրությունը հրահրեց նկատմամբ վարում էր արտաքին երազանսիայի և տերիտորիալ զավթումների քաղաքականություն, նպատակ ունենալով նվաճել իրանական Զուրդիստանը և Առդաասկանը: Բ. Դուան կարծիքով իրանական Զուրդիստանի միացումը Օսմանյան կայսրությանը հնարավորություն կտար համարյա բոլոր քրդական ցեղերին միավորել կայսրության գերիշխանության ներքո և վերջ տալ քրդերի անջատողական և ինքնավարական ձգտումներին: Դրանով անմիջապես քրդական հարցը կկորցնեք իր սրությունը և անհամեմատ ավելի դյուրին կդարձնեք արևելյան նահանգների կառավարումը, որտեղ անընդհատ տեղի էին ունենում ներքին փոթորիկներ: Բացի այդ, անեքսիայի ելքարկվող այդ շրջանը, որպես ուժեղ մի ամրոց, կմխրմվեք իրանական տերիտորիայի մեջ, հնարավորություն տալով թուրքերին ուժեղացնել իրենց ստրատեգիական դիրքերը ինչպես հրանի, այնպես էլ Ասորկովկասի նկատմամբ: "Записка о Курдистане генерального штаба капитана Бен-зентра, "Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии", вып. 84, СПб, 1911, стр. 5, 35-36/.

Հիշյալ ծրագրի իրագործման համար, որպես հարվածող ուժ, թուրքական կանոնավոր զորքերից բացի Ստամբուլը լայնորեն օգտագործում էր համիդիե գնդերին և պրոթուրքական տրամադրություններ ունեցող, հրանի մի շարք քրդական ցեղերի:

Թուրքիայի զավթողական քաղաքականությունը հրանում ուղեկցվում էր նաև հակահեղափոխական ինտերվենցիայով, որը նպատակ ուներ ջախջախել 1905-1911թթ. իրանական հեղափոխությունը և կասեցնել նրա ներթափանցումը թուրքիա: Այդ գործում թուրքերին հասկապես մեծագույն աջակցություն էին ցուցաբերում հրանի քրդական Ֆեռզալաները, որոնք կատարի ատելությունը էին լցված դեպի հեղափոխությունը: Առհասարակ պետք է նշել, որ քրդական ցեղերի շրջանում ֆեռզալական հարաբերությունների առկայությունը, քուլտուրների ստրկացված ունեցիկ անսահմանափակ տիրապետությունը, քուլտուրների ստրկացված ու հարստահարվող զանգվածների հետամնացությունը հանգեցրին նրան,

որ հրանում հեղափոխական շարժման զարգացմանը զուգընթաց ցեղերի նշանակալից մասը հանդես եկավ ինչպես ներքին, այնպես էլ արտաքին հակահեղափոխության կողմում: "РЕВОЛЮЦИОННЫЙ ВОСТОК", 4(38), 1936, СТР. 201". Ստաֆուլի էմիսարները ներշնչում էին քրդական զանգվածներին, որ եթե նրանք չընդունեն օսմանյան հպատակություն և չօժանդակեն թուրքական զործին, ապա անխուսափելիորեն կենթարկվեն հեղափոխականների հալածանքներին: Այդ պատճառով իրանի հեղափոխական էսճումաները լայն ըացատրական աշխատանք էին ռահում քրդական զանգվածներին շրջանում, որի հետևանքը հանդիսացավ այն, որ մի շարք ցեղեր ոչ միայն հեռացան թուրքերից, այլև քնդզրկվեցին հեղափոխական պայքարի մեջ, կազմակերպելով իրենց էսճումանները: Ավելին, որոշ շրջաններում սկսվեցին քրդերի զինված ելույթներ թուրքական օկուպացիոն իշխանությունների դեմ:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին հակառակորդ պետություններից յուրաքանչյուրը աշխատում էր իր կողմը զբաղել պատերազմի հալանակետ թափափումում՝ ընտելվող այն ընդ որ ժողովուրդներին, որոնք իրենց ռազմա-ստրատեգիական պլաններում կարող էին խաղալ էական դեր: Առաջիկա պատերազմում իրանի քրդական զանգվածներին Ռուսաստանի դեմ ռաքի հանելու նպատակով թուրքերը կազմակերպեցին, իրանա-քրդական կոմիտե, անունով պանիսլամիստական մի կազմակերպություն և այլն:

1914թ. Բաղդադի քրդերի ապստամբությունը, Բաղեշի շրջանում հակաթուրքական խոշոր ապստամբությունը, անվերջ խրտումները Դերսիմում, երիտթուրքերին ընդեցին այն համոզման, որ պատերազմի քնթացքում քրդական զանգվածներին որպես ռազմական ուժ օգտագործելու ծրագրերը կարող են լրիվ ձախողման ենթարկվել: Այդ պատճառով 1914թ. մարտի 22-ին գումարվեց, Միասնություն և Առաջադիմություն, կուսակցություն կենտրոնական կոմիտեի արտակարգ նիստ, որտեղ քրդական հարցը ենթարկվեց ռազմավարական և մանրակրկիտ ցննության: Որոշվեց զրաֆական շնորհումների և զանազան պաշտոններ շնորհելու միջոցով կոմպրոմիսի մեջ մտնել քրդական ցեղային, ավազանու հետ և նրանց օգնությամբ քրդական զանգվածներին առաջիկա պատերազմում օգտագործել որպես Բուղանոթի միս: Այս ըադարականության հետևանքը հանդիսացավ այն, որ առաջին համաշխարհային պատերազմը բռնկվելուց հետո քրդական ցեղերը մեծագույն մասը, վարակվելով կրոնական մոլեռնություն և շուփիսիզմի թույնով, զործիք ծառայեց թուրքական կառավարող շրջաններին ձեռքում:

ՄԱՍԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՈՐԳԱՆ ԻՐԱՆԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՌԵՍՈՒՄՆԱՍԻՐՄԱՆ ԱՐՁԱՅԻՐ

Հայեակյան տղջուկների զիտական արժեքի մանաշումն իրանագիտության մեջ անվիճելի փաստ է:

Իրանի պատմական անցյալի ուսումնասիրման համար հայ մատենագրության հարուստ շտեմարանում ուրույն տեղ ունեն ժամանակագրությունները կամ տարեգրությունները: Այսպես կոչված մանր ժամանակագրությունները դարեր կազմող տեական ժամանակաշրջանի արտացոլումն են, մանավանդ, որ նրանցից շատերն ընդգրկում են նաև իրենց երևան գալու շախտողող հարյուրամյակների պատմական եղելությունները:

Մանր ժամանակագրությունների պատմագրական արժեքը նախ և առաջ նրանում է, որ նրանց, մեծ մասամբ, սկզբնաղբյուր են՝ ժամանակիցներին, աշխատանքներին և շատ հաժախ դեպքերին անմիջական մասնակիցների վկայություններ: Նրանցում, որպես կանոն, նշվում է նկարագրվող իրադարձությունների թվականը կամ նույնիսկ ամսաթիվը: Մանր ժամանակագրություններում արտացոլվել են ոչ միայն Հայաստանի, այլև հարևան մի շարք երկրների պատմական իրադարձությունները: Իրանի քաղաքական, հասարակա-
բերական պատմական իրադարձությունները վկայություններ է ընդգրկում մանր կան ու տեսնական կյանքի վերաբերյալ վկայություններ է ընդգրկում մանր ժամանակագրությունների մեծ մասը: Ավելին. որոշ ժամանակագրություններ կամ ժամանակագրական հատվածներ ամբողջովին նվիրված են իրանի/տեն

, , Մանր ժամանակագրություններ, , XIII-XVIII դդ., կազմեց Վ.Ա. Հակոբյան, հ. I, Երևան, 1951, էջ 302, հ. II, Երևան, 1956, էջ 427-434, 518 և այլն: Այսուհետև՝ ՄԺ, I, II/: Մեզ հայտնի ժամանակագրությունների՝ իրանի տունչվող ամենավաղ տվյալը վերաբերում է Կյուրոս Թագավորին /VI դ.մ.թ.ա./, իսկ ամենաուշ տեղեկությունը՝ 1797թ. Ռուս Թագավորին /մասին/: Ժամանակագրական այսպիսի լայն սահմաններ /Աղա Մոհամադ Խանի մասին/: Ժամանակագրական այսպիսի լայն սահմաններ ընդգրկող տվյալներն իրենց պատմագրական արժանիքներով հավասարազոր չեն: Այս հանգամանքը նկատի ունենալով, մանր ժամանակագրություններում առկա՝ իրանի պատմությանը վերաբերող տեղեկությունները պայմանավորված են կարելի է բաժանել երկու խմբի: Առաջին՝ այն տեղեկությունները, որոնք վերաբերում են մինչև մանր ժամանակագրությունների երևան գալը /հիմնականում XIII դ./ տեղի ունեցած իրադարձություններին: Դրանք արտացոլում են իրանի հին շրջանի և միջնադարի պատմության առանձին դրվագներ՝ Աքեմենյաններից սկսած մինչև Խորեզմշահները: Այդ

անդեկուժյունները, քաղված լինելով ավելի վաղ գոյություն ունեցած աղբյուրներից, սկզբնաղբյուրի նշանակություն ունենալ չեն կարող /բացառությամբ այն դեպքերի, երբ ժամանակագրության աղբյուրը մեզ չի հասել/:

Մյուս խմբում արդեն ըստ ժամանակագիրների հաղորդումներն են, և, իբրև այդպիսիք, վերջիններս առավել արժեքավոր են: Նրանց մեջ անդ են գտել իրանի արտաքին հարաբերությունների և ներքին կյանքի ժառանգությունների վերաբերող անդեկուժյուններ, որոնց գերակշռող մասն արաքուսում է քաղաքական անցուղարժ: ժամանակագրական անսանկյունից այդ խմբում կարելի է առանձնացնել այն ժամանակագրությունները, որոնք վերաբերում են XIII-XV դդ. /մինչև Սեֆյանները/, երբ իրանը գտնվում էր այլևայլ նվաճող հարստությունների տիրապետության ներքո: Այդ ժամանակագրություններն ընդգրկում են հիմնականում մոնղոլների նվաճումների, Հուլաղյանների զահալական կոիվների, Լալ Թեմուրի արշավանքների վերաբերյալ անդեկուժյուններ/ ան Սեֆյանս Բախսկոդոսի տրեգրությունը /XIII դ./, Անաուն Սեբաստացու ժառանգությունը /XIII դ./, / ՄԺ, I /, Մովսես Արեկեցու ժառանգությունը /XV դ./, Ներսես Պալինցի ժամանակագրական հղվածները /XIV դ./ ՄԺ, II / և այլն/:

Համեմատությունը ժամանակի այլ աղբյուրների հետ ցույց է տալիս, որ մանր ժամանակագրությունները ոչ միայն հավաստում են նրանց մեջ եղած ճշգրտությունը, այլև կարող են լրացում տալ իրանի պատմության այս շրջանի մասին մեր գիտելիքներին: ժամանակագրություններում առկա են նոր փաստեր, առավելագույն այնպիսիք, որոնք արձանագրվել են անդեկուժյուններից անիշագույն հետ և կարող են ուղղում մտնել ժամանակով առավել հեռավոր աղբյուրների երեման աղավաղված անդեկուժյունների մեջ: Նույնիսկ այնպիսի մանրակրկիտ հեղինակի երկի հետ ճշգրտելիս, որպիսին Ռաշիդ-ադ-դինն է, դարձյալ ակառու են ճշգրտվել փաստեր, որոնք տալիս են միայն ժամանակագրությունները, մանավանդ այն իրադարձությունների մասին, որոնց Ռաշիդ-ադ-դինը ժամանակակից չէր: Բերենք մեկ օրինակ. հանգամանորեն պատմելով 1255թ. Հուլաղյանի դեպի իրան կառարած արշավանքի մասին, Ռաշիդ-ադ-դինը նշում է, որ արքայորդիք և էմիրները, որոնք նշանակված էին իրենց ջոկատներով մասնակցելու իրանի նվաճմանը, սկսեցին նախապատրաստել զորքը: , Ստորև

թվարկվում են նրանց բոլորի անունները,, -գրում է Ռաշիդ -ադ-դինը՝
մանրամասնությունները տալու իր պատմեւածին հավատարիմ/ فضل الدين

شيد الدين
ترجم متن فارسی برسی آری. ارندسی بگو ۱۹۵۲ م ۶۴
Մակայն ինչ-

ինչ պատժառներով խոստացած թվարկումը նրա երկրում ըացակայում է:
Մինչդեռ ժամանակագրական մանր հատվածներից մեկում /, Վասն դաներացն,,
վերնագրով/ թվարկված են ,, է/7/ դանի որդիք,, , որոնք իրենց գործ-
զնդերով մասնակցել են Հուլիոսի արշավանքին. Ընդ որում, տրվում է
նաև նրանց գործերի թիվը / ՄԺ, II, էջ 511/: Իսկ մեկ այլ ժամանակա-
գրություն/ Մնանուն Սեբաստացու տարեգրությունը/ վկայությամբ դեպի
իրան կատարած արշավանքի ժամանակ մոնղոլների գլխավոր գորահրամանա-
տարն էր Բաշուս/ ՄԺ, II, էջ 141/:

Իրանի մինչսեփյան շրջանի պատմագրության համար կարևոր ու հա-
վաստի տվյալներ ընդգրկող ժամանակագրությունները սակավաթիվ չեն:
Դրանց թվում է, օրինակ, Դավիթ Մերդինցու տարեգրությունը / XY՝ դ. /:
Աղ-Կոյունլուներին շրջանին վերաբերող ոչ ընդարձակ այս ժամանակագրու-
թյան վկայությունները կարող են պարզել այս շրջանի պատմության որոշ
հարցեր: Ուշագրավ է Աղ-Կոյունլու Ջահանգիրի դեմ մերդինցիների 1453թ.
ապստամբության փաստը՝ իբրև ասպետակիչների դեմ ժողովրդական լայն
զանգվածների կազմակերպած դիմադրական շարժման օրինակ: Ընդ որում,
ապստամբության նկարագրությունը՝ տրված է այնպես, որ հնարավոր է
որոշել նրա մշգրիտ ամսաթիվը: Դավիթ Մերդինցին այս տարեգրության
մեջ ոչ միայն արժանագրում է եղելություններն իբրև ականատես, այլև
փորձում է քննել դրանց պատժառները:

Այս շրջանի վկայություններին մեջ ուշագրություն արժանի են նաև
Մնանուն Սեբաստացու տարեգրությունը՝ Ջահանշահի և Ուզուն Հասանի
վարած պատերազմների ժամանակ / 1452թ., 1468թ. / նրանց և հակառակորդ-
ների գործերի թվի, զինատեսակների, գործարած ռազմական տակտիկայի
վերաբերյալ վկայություններով / ՄԺ, II, էջ 152-153/, նույն տարիների
դեպքերին ականատես Մովսես Արծկեցու չափածո տարեգրությունը/ ՄԺ, II /
և այլն:

Մի քանի ժամանակագրություններ պարունակում են իլխանների
հաջորդականության վերաբերյալ տվյալներ, որոնք միշտ չէ, որ մշգրիտ
են: Ի դեպ, երբեմն անմշտությունը ևս կարող է վկայել այս կամ այն
փաստի մասին, թեև աղբյուրով համապատասխան եզրահանգում: Այսպես, մոն-
ղոլական գորավարների էրինջի և Ռուսիայի անունների հիշատակումն իլխան-

ների շարքում / ՄԺ, I, էջ 113/ վկայում է հիշյալ գործիչների հույժ ակա-
ռու դերի մասին, որը կարող էր հիմք տալ նման շփոթության:

Հարուստ բաժին կարող են կազմել այն ժամանակագրությունները, որոնք
արտացոլում են XVI-XVII դդ. իրադարձությունները, երբ իրանյ միավոր-
վեց ինքնուրույն պետության շրջանակներում: Այդ ժամանակագրություննե-
րում արժանազան են զվիլում իրանա-թուրքական դարավոր հակամար-
տությունների զրկագները: Վկայություններից շատերի հավաստումը կարող ենք
գտնել այլ աղբյուրներում, թայց և քիչ չեն այն հաղորդումները, որոնք կա-
րող են ճշտել կամ լրացնել թուրք-պարսկական պատերազմների մանրամասները:
Առանձնապես արժեքավոր ավյալներ են հաղորդում ռազմական գործողություն-
ների ասպարեզ դարձած շրջանների ընակչության ծանր վիճակի, զանգվածա-
յին գերեվարության / ոչ ենք փրկագնի միջոցով գերությունից ազատան վե-
րաբերյալ բազմաթիվ վկայությունները /, սովի, կոտորածների, համաճարակնե-
րի, պարբերաբար կրիւնդող մանկժողովների և համանման աղետալի փաստերի
մասին: Դրանց պերճախոս վկայությունն է, օրինակ, Հովհաննես Արմիշեցու
տարեգրությունը / XVI դ. / ՄԺ, II /:

Հայտնի է, որ իրանա-թուրքական պատերազմները նոր ուժով վերսկսվե-
ցին XVII դ. սկզբին, և հենց այդ տարիներին էր / 1604-1605թթ. /, որ տե-
ղի ունեցավ, մեն սուրգունը, հայերի մեն ըռագաղթը իրան: Այդ իրա-
դարձություններն արտացոլող բազմաթիվ աղբյուրների շարքում են նաև որոշ
ժամանակագրություններ, որոնք ընդգրկում են նոր ավյալներ և կարող են
լրացում տալ արդեն հայտնի պատմական փաստերին / տե՛ս, օրինակ, Սևանուն
ժամանակագրությունը / XVII դ. / ՄԺ, I, էջ 181-187 /:

XVIII դ. սկզբին ճաղանների կողմից իրանի գրավման պատմության
համար առանձին արժեք է ներկայացնում դեպքերի ժամանակակից մարտիրոս դի
Առաքելի ժամանակագրությունը: Սեփյանների հարստության վերջին տագ-
նապալից իրադարձությունների մասին ստույգ ավյալներով: Ժամանակագիրը
համառոտ, թայց վստահելի տեղեկություններ է հաղորդում նաև նույն ժամա-
նակի իրանա-ռուսական և իրանա-օսմանյան հարաբերությունների մասին
/ ՄԺ, II, էջ 432-434 /:

Համեմատաբար փոքր թիվ են կազմում իրանի ներքին վիճակի մասին
վկայող ժամանակագրությունները: Հովհաննես Արմիշեցու տարեգրությունը,
օրինակ, պատմում է երկրում տիրող կենտրոնախույս ձգտումների մասին,
հիշատակելով 1531թ. ապրիլի յուրիսնը շահ թահմասպի դեմ կազմակերպված
թավրիզի ընկալրեցնի Ուլաֆայի կողմից, որը, հեղինակի արտահայտությամբ՝
, ինքնագլուխ դարձավ, / ՄԺ, II, էջ 227 /:

Մանր ժամանակագրութիւնները կարեւոր տեղեկութիւններ են ընդ-
գրկում նաև իրանահայ գաղութի կյանքի վերաբերյալ, որի՝ ուսումնասի-
րութեան համար հայկական տղայուհիներն ընդհանրապես անփութարիւնէի են:
xv/// դ. գրված՝ իսահակ վարդապետի ժամանակագրութիւնը ուշագրավ
է xv/// դ. 30-40-ական թթ. Նոր-Հուլայի հասարակական հարաբերու-
թիւնների, մասնավորապես, տեղի եղանակավորական շարժման մասին ար-
ժեքավոր վկայութիւններով / ՄԺ, I /:

Սեփյան շահերի մեզ հասած հրովարտականութիւնը քիչ չեն այնպիսիք,
որոնք ապացույց կարող են լինել ազգային փոքրամասնութիւնների նկատ-
մամբ իրանի վարած շփավոր ու մեղմ քաղաքականութեան: Ժամանակագրու-
թիւններում տուած՝ տկանատեսների՝ վկայութիւնները համախ են ապացու-
ցում հակառակը, պատմելով փոքրամասնութիւնների հարստահարման փա-
տերի, նրանց կեղծքման եղանակների մասին: ,,Եւ սոյն տարիս, - գրում է
Իսահակ վարդապետը 1666 թվականի մասին, - Ալի Ղուլի խանն Հայոց ազգէս
վաւ ասաց շահ Սուլէյմանին և թագաւորն կամէր կոտորել զհայ ազգս, որը
էին - Հուլայ... / ՄԺ, I , էջ 303/: Միջոցաւ ավարտում է նրանով,
որ նույն Ալի Ղուլի խանը ճարեխոսում է առ շահը, որը փոխում է մա-
ղրութիւնը, դրա փոխարեն 4000 թուփանով տուգանելով շուղայեցիներին:

Ժամանակագրութիւնները ցույց են տալիս, որ գոյութիւն ունե-
ցած պաշտօնական հարկերից զատ, գաղութի ընակչութիւնը կարող էր լրա-
ցուցիչ հարկման ենթարկվել աւենաշինչին առիթներով: Շեյխ Ալի խանը
եղավ մեծ վեզիր. Շեյխ Մուսինը շուղայեցիների մասին ,, վատ տաաց, Շեյխ
Ալի խանին և հարկ դրեց Հուլայի նկեղեցիների վրա - արծառագրել է Իսա-
հակ վարդապետը / ՄԺ, I , էջ 303/:

Բազմաբովանդակ տեղեկութիւնների մեջ հետազոտողը կարող է
գտնել նաև մանրուք թվացող, սակայն կարեւոր տվյալներ՝ իբրև լրացու-
ցիչ մանրամաս այս կամ այն հարցի պարզաբանման համար: Այսպես, առաջին
հայացքից ,,աննկատ,, տեղեկութիւնը թավրիգի մոտ գտնվող Մուժամբըր
հայաբնակ գյուղում հայտնաբերված մի գերեզմանի 574թ. պատկանելու
մասին / ՄԺ, I , էջ 306/ կարող է նպաստել այդ ընտանեկանի հնու-
թեան թվականը պարզելուն:

Մանր ժամանակագրութիւնների տվյալները, համախ մինչև մ-
սթվի մշտութեամբ, հնարավորութիւն են տալիս մշտեւելու քաղաքական շառ-
իւղորդութիւնների ժամանակը: Դա, անշուշտ, չի վերաբերում բոլոր ժա-
մանակագրութիւններին: Լինում է նույնիսկ հակառակը, երբ ժամանակագրու-

թյունը շփոթում է տարեթվերը. և պատմաբանի խնդիրն է նկատել դա /անշուշտ, պատմագրությանը հայտնի եղյալների շրջանակներում/: Նման դեպքերում մշակում են հավաստելուն համախօսված օգնության են զաւիւ ալ ժամանակագրությանների իսկ վկայությունները / օրինակ, տնս և հմմտ. շահ Աբրահամ Ա-ի մահվան թվականը ՄԺ, I , էջ 146 և 302/:

Ընդհանուր գծերով այսպիսին է իրանի պատմության վերաբերյալ տեղեկությունների պատկերը մանր ժամանակագրություններում: Վերջիններս, որոնք իբրև աղբյուր. ցարդ օգտագործվել են գերազանցապես հայագիտական հետազոտություններում, միանգամայն կարևոր են նաև իրանագիտության համար:

ԱՐԵՄԵՆՅԱՆ ԱՐԱՄԵԱԼԵՋՈՒ ԴԻՎԱՆԱՏԱՆ ԱՎԱՆԴՈՒՅՑՆԵՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒԴ/ԱՐՏԱՇԵՍ Ա-Ի ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՈՒՐԶ/

Աթմենյան Դարակաստանում արքունի դիվանատան, ինչպես և սատրապու-
թյունների դիվանատների գործածական լեզուն եղել է արամեերենը որը հար-
մար էր թե իր լայն, ողջ Մերձավոր Արևելքով մեկ գործածությունում, և թե
պարզ, այլընտրանքային ղարուբյամբ, որը մեծ առավելություններ ուներ առօր-
յա օգտագործման համար, համեմատած Աթմենյան տերություն մեծ առկա
այլ ղարավոր լեզուների՝ պարսկերենի, ակկադերենի և էլամերենի ընդդ
ու անհարմար՝ սեպագիր ղարուբյունների հետ:

Աթմենյաններից արամեերեն լեզուն ժողովել են այն երկրները, որոնք
ժամանակին, որպես սատրապություններ, մտնում էին նրա կազմի մեջ:
Դրանցից մեկն էր նաև Հայաստանը: Աթմենյան տիրապետությունից շուրջ
մեկ և կես դար հետո, անկախ և ուժեղ Հայաստանի պայմաններում, մենք
հանդիպում ենք արամեերեն լեզվով վարվող դիվանատան առկայության փաս-
տին: Դրա հուշարձաններն են Արտաշես ԱՄԵԸ Հայքի թագավորի/189-
160թթ. մ.թ.ա./ թողած արամեերառաջ արձանագրություններով հողաբաժան
սահմանաքարերը, որոնց հետագոյման որոշ ասպեկտներին էլ նվիրված է
ներկա զեկուլցումը:

Այն պահից սկսած, երբ Ալեանի ավին գտնվել/են դրանց առաջին նմուշ-
ները / 1906 և 1927 թթ./ և ակադ. Հ.Օրբելի ճանաչել է դրանցում Մովսես
Խորենացու նկարագրած և Արտաշես թագավորին վերագրած հողաբաժան սահմա-
նաքարերը, դրանց՝ մեզ հայտնի օրինակների թիվը հասել է ութի: Սահմա-
նաքարերի արձանագրությունները ուսումնասիրել և հրատարակել են Ա.
Բորիսովը, Փ.Դյուպոն-Սոմերը, Խ.Դյակոնովը և Կ.Ստարկովան, Գ.Տիրաց-
յանը, Ա.Փերիասյանը: Հետազոտողները սկսել են իրենց ուշադրությունը
ներ արձանագրությունների ստանդարտ, միակերպ ընդլայնվող և այլ տեսան-
կյունով առաջնորդվելով՝ հասել մեծ հաջողությունների. կարելի է ասել,
որ արձանագրություններն այսօր հիմնականում ընթերցված և իմաստավոր-
ված են, ըստառություն մեկ-երկու ըստի, որոնց իմաստը հետագա ուսում-
նասիրություն է պահանջում:

Ի տարբերություն այլ մոտեցման, եվրոպական զեկուլցման մեջ մենք
փորձում ենք, լիովին գիտակցելով արձանագրությունների ստանդարտները

այնուամենայնիվ հայտնաբերել նրանց պահպանված նմուշների միջև եղած
այլևայլ միջոցով փոքր թարբերությունները, դասակարգել նյութը ըստ այդ
թարբերությունների և հանգել համապատասխան եզրակացությունների:

Այսպիսի հայացքը ի հայտ է ձերուում արձանագրությունների նրբ
խուսմը, որոնց զրահորված ռառնձահատկությունները զարմանալիորեն խմբա-
վորվում են ըստ արձանագրությունների գյուտի վայրերի:

Այսպես, անքստի, քերականության, գրչության և նույնիսկ՝ լարերի
արաբքին ձևերի առանձնահատկությունների առումով արձանագրությունները
բաժանվում են հետևյալ խմբերի.

ա/ իջևանի շրջանի թեղուտ գյուղի մոտ հայտնաբերված արձանա-
գրությունների խումբ, որը թաղկացած է 2 օրինակից,

բ/ Անանա լճի հարավ-արևմտյան ափերի մերձակայքում հայտնաբեր-
ված արձանագրությունների խումբ, որը թաղկացած է 5 օրինակից և

գ/ Սիսիանի շրջանում հայտնաբերված արձանագրություն, որն
առայում համապատասխան խմբի միակ ներկայացուցիչն է:

Հակիրճ խոսքերով ընդթափանց խմբերի միջև նշմարելի թարբերու-
թյունները: Արձանագրությունները, սառնդարձ ընդլայնի լինելով, գրված են
որոշակի բանաձևով: Բանաձևի ամենածավալուն թարբերակը գտնում ենք Թե-
ղուտի արձանագրություններում / ընթերցումը և թարգմանությունը՝ Ա.Փերի-
խանյանի/. , , Արաաշես արքայի Երվանդակյանի, Ջարեհի որդու, Բարու, Թա-
գակի,¹ 10-րդ տարում: Արաաշես արքան, Երվանդակյանը, Ջարեհի
որդին, հողը բաժանեց գյուղերի միջև, , : Անանի արձանագրությունները
թրված են բանաձևի ամենապարզ թարբերակով և պարունակում են վերոհիշ-
յալ անքստի միայն երկրորդ մասը՝ վերջակետից հետո: Սիսիանի արձանագրու-
թյունը ավելի նման է Թեղուտի նմուշներին, քանի որ ունի բանաձևի երկու
մասն էլ / միայն հողը բաժանելու մասին առաջադասությունը խիստ վառա-
ված է/, սակայն թարբերվում է նրանցից նախ թվագրման բացակայությամբ,
երկրորդ՝ բանաձևի երկու մասերի հակառակ դասավորությամբ, և ապա՝ արքայի
առաջադասության որոշ թարբերի այլ դասավորությամբ:

1 Բազմակետերով նշված է ընթերցման, բայց առայում իրենց վերջնական ի-
մաստավորումը չապացույց երկու բառ՝ Արաաշես արքայի առաջադասության:

Այժի են զարնում նաև անձնանունների գրության միջև եղած տար-
բերությունները: Այսպես, ,,Արաշես,, անունը թեղուտի արձանագրու-
թյուններում գրված է այդ անվան հունարեն գրական ձևի /Արասքեսես/
ընդօրինակմամբ, իսկ մյուսներում՝ տեղական ձևով: ,,Ջարհհ,, անունը
Միսիանի արձանագրության մեջ գրված է ժամանակի արտասանության հո-
սեմառ, մյուսներում՝ պատմական գրությամբ: ,,Մըմանդական,, տոհմանու-
նը Աևանի արձանագրությունն րում գրված է առանց բառասկզբի ,,ալեհ,,
-ի իսկ մյուսներում՝ դրա անկախությամբ: Այլ խոսքերով, ոչ բնաձևը,
ոչ էլ խիստ պատասխանատու՝ արքայական անունների գրությունը, կանոնաց-
ված ձևով չեն հանդես գալիս: Կան նաև մի շարք քերականական տարբե-
րություններ, որոնք ևս դասավորվում են ըստ թվարկված խմբերի: Այդ
երեք խմբերի շրիժաը, լինելով արամեերենի շրիժաների միևնույն տա-
րատեսակը, յուրաքանչյուր խմբում ներկայանում է ուրույն գրչությամբ
խիստ կարևոր է սակայն ընդգծել, որ նույն խմբի տարբեր արձանագրու-
թյունների ,,ձեռագրերը,, վայում են, որ դրանք կերտվել են տարբեր
փորագրողների կողմից:

Վերջապես քարերի ընդհանուր ձևը, որը նույնն է ըստ խմբերի,
տարբերվում է իր մասնավորությունների մեջ, որ աչքի է զարնում
առաջին հայացքից:

Պատմաբանի պարտքն է վեր հանել նշված տարբերությունների հիմ-
քը, պատճառը: Մեր հիմնական եզրակացությունները այդ կապակցությամբ
հետևյալն են.

1. Նշված տարբերությունները հնարավոր չէ բացատրել արքունի
գրասենյակի երկրի զանազան կողմերն ուղարկած տարբեր ցուցմունքնե-
րով. ցուցմունքները, բնականաբար, միօրինակ պիտի լինեին: Հետևաբար,
նշված տարբերությունները, որոնք ինչպես տեսանք, խմբավորվում են
ըստ գյուտերի վայրերի, կրում են տեղական բնույթ:

Ուրեմն, և սա մեր ներկա հաղորդման հիմնական նորությունն
է, բացի արքունի, կենտրոնական դիվանատնից, մ.թ.ա. 2-րդ դարի
առաջին կեսում, հայկական պետության մեջ, գոյություն են ունեցել
նաև տեղական, զավառալիս դիվանատներ: Դատելով նշված տարբերություն-

ների բնույթից, որը ենթադրում է դպրության բնագավառին վերաբերող
որոշակի ավանդույթների առկայություն, այդ դիվանատները նշված
ժամանակ արդեն ունեցել են որոշ պատմություն, այսինքն, նրանք
ավելի վաղ շրջանից են գալիս՝ երկան-

դականների, կամ զուցե՝ Աքեմենյանների:

Հուկական, Արաքսեցեացի, անվաճակի ազդեցության առկայությունը արամեական արծաճագրություն մեջ վկայում է, թերևս, այն մասին, որ հունարեն լեզուն և ղարուքյունը արդեն թափանցում էին Հայաստանի նաև զավառային դիվանատների զործունեության ոլորտը:

2. Գավառային դիվանատների առկայությունը՝ այն էլ իրենց ոչ-փոքրաթիվ անձնակազմով / դա երևում է թեկուզ այն բանից, որ միաժամանակ կերպովան ու սասնդարա արծաճագրությունները փորագրված են տարբեր վարպետների կողմից/, թույլ է տալիս ենթադրելու, որ դրանց կողքին առկա էին զավառային վարչություններ նաև մյուս իրավասությունները՝ ֆինանսական, ռազմական ծառայությունները և այլն, այն ամենը, ինչ անհրաժեշտ էր զավառագետին՝ իր ֆունկցիաները իրականացնելու համար:

3. Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը, համաձայն Պլինիոսի հաղորդման, բաժանված է եղել 120 վարչա-տեքստիլ միավորների՝, ստրաթեգիաների,,: Ստրաթեգիաների սահմանները, որոնք խառնված էին լեռնաշխարհի բնական սահմանագծերին՝ լեռնաշղթաներին, գետահովիտներին, լճավազաններին, հիմնականում գալիս են դեռևս ուրարտական և նախուրարտական շրջաններից, և իրենց հերթին հիմք են ծառայել վաղմիջնադարյան Հայաստանի, զավառների,: Վարչական համակարգի համար: Այսպես, Սիսիանի շրջանը, որտեղ գտնվել է քննարկված արծաճագրություններից մեկը, վաղ միջնադարում կոչվել է Եղուկ զավառ, և ինչպես պարզվեց վերջերս, այստեղ գտնված մի սեպագիր արծաճագրությունից, նույն անունն է կրել / Եղուկուկու ձևով / նաև նախուրարտական և ուրարտական ժամանակաշրջանում / Ն.Հարությունյան/: Նույն ձևով նաև Սևանի հարավ-արևելյան մերձափնյա շրջանը, որտեղ գտնվել է քննարկված արծաճագրություններից հինգը, վաղ միջնադարում և ուրարտական արծաճագրություններում կրում է նույն անունը, համապատասխանաբար՝ Գեղաքունի և Վելիկունի ձևերով: Բնական է եզրակացնել, որ այդպես են կոչվել նաև համապատասխան ստրաթեգիաները՝ հելլենիստական դարաշրջանում:

Արաշեն Ա-ի հողաբաժան սահմանաքարերի արծաճագրությունների տվյալները, այսպիսով, բավական շոշափելի են դարձնում մեր պատկերացումը հին Հայաստանի վարչա-տեքստիլ միավորների՝, ստրաթեգիաների, էություն, տարածքի, կառավարման եղանակների և այլ կողմերի մասին:

ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՏՍՐԱՆՎԱԾ ՍԱՍՄԱՅԱՆ ԴՐԱՐԱՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Սասանյան դրամների թողարկումը, որ սկսվել էր երրորդ դարի 30-ական թվականներից, անախընթաց երևույթ էր ոչ միայն հրեանի, այլև Հայաստանի ու հարևան երկրների համար: Ի հակադրություն հելլենիզմի զրադաշտության զաղափարական իմաստի հետ կապված, դրամների վրա արքայական անուանների ու տիտղոսների հիշատակության համար, երևան եկան բուն իրանական ծագում ունեցող պատկերներ ու գրուկթյուններ: Սակայն երրորդ դարի առաջին կեսին, վաղ սասանյան դրամները շրջանառության մեջ դեռևս շատ չնչին էին ամենուրեք տարածված հռոմեական դրամների հանդեպ: Հետագայում գնալով ծավալվեց սասանյան դրամների թողարկումը, որոնց վիճակված էր լայն ընդունելություն ունենալ դարերի միջազգային ապրանքադրամական հարաբերություններում: Իրանի հետ կապված առևտրի շնորհիվ սասանյան թագավորների պատկերներով ու պահլավերն գրուկթյուններով դրամները հայ իրականության մեջ դիտվում են երրորդ դարի կեսերից: Հայաստանում գտնված ամենավաղ սասանյան դրամը վերաբերում է Արտաշիր առաջինի / 224-241 / զահակության տարիներին: Այդ դրամը գտնվել է 1963թ. Գառնի ամրոցի հնագիտական պեղումների շնորհիվ: Դրամն արծաթից է և թափալան ինքնավարության հիմնադիր Նրա մի կողմի վրա պատկերված է սասանյան ինքնավարության հիմնադիր Արտաշիրը, մինչև կուրծքը, կիսանդուռ չափով, դիմքով դեպի աջ, երկարավուն մորուքով, գլխին՝ արքայական թագը, որը վերևում ավարտված է խոշոր գնդակ նշանով: Արքայական պատկերի շուրջը պահլավերեն գրված է. , Ահուրամազդային պաշտող, տիրակալ Արտաշիր, իրանի արքայից արքա, աստվածածին, : Դրամի մյուս կողմի վրա պատկերված է քրդապառ-վող կրակը, որի շուրջը նույնպես պահլավերեն գրված է. , Արտաշիրի երեք զրադաշտության խորհրդանշան: Ջրադաշտության պահանջով արքայից արքայի օծումը կատարվում էր իրանի գլխավոր աստծո՝ Ահուրամազդայի իրենց օծումը կատարվում էր իրանի գլխավոր աստծո՝ Ահուրամազդան համարվում էր երկրի տեքը պաշտոնապես հռչակվում էր ինքնավար: Ահուրամազդան համարվում էր երկրի տեքը էր ստանալ իր իշխելու իրավունքը: արքան միայն Նրա կամքով կարող էր արծաթե դրամներից առանձին Սասանյան տոհմի առաջին զահակալի արծաթե դրամներից առանձին նախընտրել են նաև 1975թ. Օշանի մոտ, հնագիտական պեղումներ.

րի շնորհիվ ըացված դամբարանում: Հայաստանում գտնվել են նաև Սասանյան Շապուհի Ա /241-272/ և Շապուհի Բ/310-379/արքաների արձաթեղերում ներք՝ օժտված նույն սկզբունքի պատկերներով ու պահպանված գրություններով¹: Արտաշիլի մերժավոր հաջորդների ժամանակ դրամների վրա պատկերվում էին ոչ միայն արքաները կիսանդրու շքով, այլև ողջ հասակով ատրուշանի մոտ կանգնած, մի կողմից իրանի աշխարհիկ տիրակալը, մյուս կողմից՝ Ահուրամազդան: Դիցական կերպարների պատկերացումը սրբազան համարվող կրակի մոտ հստակորեն դիտվում է մինչև չորրորդ դարի սկիզբը: Ահուրամազդայից ըացի ատրուշանի մոտ պատկերներով ներկայացվում էին Միթրան՝ իրանի արևի աստվածը և կենաց մայր Անահիտը²: Պատկերազրույցի այդ ձևավորումը պահպանվեց մինչև վերջին սասանյան զահակը: Վահրամ Բ/273-293/ թագավորի ժամանակ թողարկվում էին արձաթեղեր դրամներ արքայական ընտանիքի պատկերով: Թագավորը թագուհու և նրանց դիմաց զահաժառանգները, երեքն էլ պնդված արքայական զորդարաններով: Վաղ սասանյան դրամները օժտված էին նաև տարբեր խորհրդած նշաններով: Արքայի պատկերին կից նշվող կիսալուսինը աստղով հաղորդում էր զահակալի երկնային ծագման մասին: Հիշատակվում էր նաև զահաժառանգի մասին՝ աստղազուշակության, և ոսկե ցլիկի, և նշանով:

Սակայն պատկերազրույցի մեջ կարևորը արքայական թագն էր, որ միշտ տարբեր էր լինում իր ձևով: Յուրաքանչյուր զահակալ հանդես էր գալիս իր զլխին դրված անպիսի թագով, որը նման չէր նրա նախորդների կրած թագերից և ոչ մեկին:

Երջանառության համար էական է նշել այն իրողությունը, որ արդեն երրորդ դարի վերջերից նկատելիորեն փոխվել էր Հայաստանում տարածված տարբեր ծագում ունեցող դրամների հարաբերակցությունը: Գնալով սպառվում էին հնուց մնացած պարթևական ու հռոմեական դրամները և առավելություն էին ձեռք բերում սասանյան դրամները: Վերջիններս արձաթի որակի տեսակետից շատ ավելի ըարժ էին և տարբերվում էին ուշ պարթևական ու հռոմեական դրամներից: Հիրավի, եթե վերջին պարթևների օրոք իրանի դրամաշրջային համակարգը կորցրել էր իր երբեմնի ունեցած դերը միջազգային առևտրում, ապա սասանյանների ժամանակ այն նորից ըարժրացել էր: Ընդհանուր առումով սասանյանները թողարկում էին ոսկե, արձաթեղ ու պղնձ դրամական միավորներ: Սակայն սասանյան ոսկե դրամները խիստ հազվագյուտ են Հայաստանում և հարևան կովկասյան շրջաններում տարածում չեն ունեցել:

¹ Հայաստանի պատմության պետական պահպան, դրամներ 1066, 1110, 1116, 1141- 1143, 1223:

Սասանյան ոսկե դրամը, որ հայկական աղբյուրներում հիշատակվում է , դահական, , անուևով, քողարկվել է նախագես հռոմեական աուրոբուսի կշռային չափով՝ 8,19 գր քաշով: Հետագայում այդ չափը նվազեցնելու համար հռոմեացիները օգտագործեցին փոփոխական չափեր: Այն հանդես է եկել առավելագույնը հայկական միավորը: Հազվադեպ են նաև սասանյան պղնձե դրամները, որոնց Հայաստանում ունեցած դերի մասին խոսելու փաստեր տակավին չկան: Հայկական քաղաքներում, ինչպես և ամբողջ Մերձավոր ու Միջին Արևելքի երկրներում ամենատարածված սասանյան դրամը եղել է արծաթե դրամը, որը և հանդիսացել է Սասանյան իրանի դրամակշռային համակարգի հիմնական միավորը: Իր ծագման վրա շրջանում սասանյան արծաթե դրամը թողարկվել է 3,55-3,68 գրամ քաշով: Հետագայում դրամակշիռը մոտ չորս գրամ արծաթի քաշով՝ յուրաքանչյուր , , դրախմայի, , համար, որով և պահպանվել է միջազգային շուկայում, դրանք ի վեր ընդունված առևտրային կշռային չափը: Հավասարեցման այդ սկզբունքը հնարավորություն է տեսնվել կատարելու սասանյան դրամների փոխանակությունը հելլենիստական դարաշրջանից մնացած արծաթե դրամների հետ, այսինքն՝ նրանց համարեց շրջանառությունը և հատկապես փոխանակվելու գործը չի արգելվել: Հարկ է նաև նկատել որ սասանյան դրամների թողարկման առաջին իսկ տարիներից միջազգային շուկայում ուշ պարսեական դրամներից ըստի Հռոմի կայսերական դենարները նույնպես չունենալու արծաթե դրամներ՝ թողարկված վաղից /վաղահին/ երկրորդ/274-291/ զահակալության տարիներին: Գանձի ուսումնասիրությունը ցույց է տվել, որ դրամները շրջանառության մեջ են եղել և ունեցել են իրենց գործառական նշանակությունը երրորդ-չորրորդ դարերի սահմանագիծին:

3 В.В.Кропоткин, Новые находки римских монет в СССР, дополнение к "Своду археологических источников", вып. IV-4, Изд-е Археологии АН СССР, Нумизматика и эпиграфика, т.6, М., 1961, стр.74.

Ազրնացային արադրութեան Կ - ԿՐ դարերում Հայաստանը իր աշխարհագրական դիրքով եղել է կազող օղակ Արեւելքի ու Արեւմուտքի երկրների, մասնավորապես Բյուզանդիայի և Իրանի միջև կառարկող առևտրի համար: Հայտնի է, որ 408-409 թթ. Մասանյան իրանի և Բյուզանդական կայսրության միջև կնքվել էր հասուկ համաձայնագիր, ըստ որի առևտրական գործարքները կարող էին կառարկվել երեք քաղաքներում:

Ա. Բյուզանդական տիրակալութեան մեջ, Վերին Միջագետքի նալիկիում քաղաքում / արաբական ժամանակներում Հազիրայի առ-մակալ վամառաշահ քաղաքը Եփրատի ափին /:

Բ. Իրանական տիրակալութեան մեջ հայոց Միջագետքի Մեծին քաղաքում / արաբական աղբյուրներում՝ Նիսիբիս /:

Գ. Հայաստանի մայրաքաղաքը Արաշատում / վերջինիս դերը Կ - ԿՐ դարերում կատարում էր Դվին քաղաքը /:

Հիշատակված քաղաքներից եկուսի նալիկիումի և Մեծինի միջով անցնում էին Պարսից ծոցից, Իրանի արևմտյան շրջաններից դեպի Բյուզանդական կայսրություն գնացող ու վերադարձող ազրնացային քաղաքները: Հայոց մայրաքաղաքը Արաշատում, այնուհետև այդ ժամանակներում նրան փոխարինող Դվինում, որը գտնվում էր նրանից ոչ հեռու, իրար էին հանդիպում Իրանի կենտրոնական և հարավ արևելյան նահանգներից, ինչպես նաև Իբերիայից, Աղվանքից ու Փոքր Ասիայից եկած վամառականները՝ իրենց ազրնացներով ու դրամներով: Տեղին է հիշատակել, որ այս ժամանակներին է վերաբերում հույն պատմիչ Պրոկոպիոս Անսարացու նկարագրությունը, որ Դվինի շուրջը, ... կան իրար հարևան քաղաքիկ մարդաշատ գյուղեր, ուր բնակվում են առևտրական նպատակներով ժամանած մեծ թվով մարդիկ: Հնդկաստանից, հարևան Իբերիայից, մի խոսքով պարսից ենթակա ընդ որ երկրներից, որոշ չափով նաև հռոմեական երկրներից ազրնացներ բերողները հենց այստեղ են իրար հետ առևտուր անում, ...

Մասնագրական այս աղբյուրը և Դվին քաղաքի ավերակներում հայտնաբերված մետաղե դրամները զորզ ու որոշակի լրացնում են միմյանց և թույլ են տալիս ենթադրելու, որ Հայաստան ժամանած առևտրի լեզուներով խոսող վամառականները իրենց քակներում ունեցել են այդ առևտրի միջազգային լայն տարածում ունեցող, ինչպես Բյուզանդական ոսկե դրամներ/աուդրներ/, այնպես էլ սասանյան արծաթե դրամներ: Դրամագիտության համար

4 Պրոկոպիոս Անսարացի, Թարգմանությունը բնագրից, առաջադի և ծանոթագրություններ Հրաչ Բարթիկյանի, Երևան, 1967, էջ 142:

բացահայտ իրողությունն է, որ Հայաստանում և հարևան երկրներում գտնված
 Կ-ՎՄ դարերի ոսկե դրամները ընդ որն էլ բացառապես բյուզանդական սուլդ-
 ներ են, որոնք թողարկվել են Կ.Պոլսում թեոդոսիոս Ա / 379-395/, թեո-
 դոսիոս Բ / 408-450/, Լևոն Ա / 457-474/ կայսրների և նրանց հաջորդնե-
 րի կողմից⁵: Սակայն շրջանառության ոլորտում առավելությունը մնում էր
 սասանյան արծաթե դրամներին և այդ առավելությունը բացահայտ էր դարձել
 Կ-ՎՄ դարերում: Եսպուր Բ / 383-388/, Վահրամ Ե / 420-438/, Պերոզ
 / 457-483/, Կավադ / 483-531/, Զամասպ / 497-499/ սասանյան թագավորնե-
 րի պատկերներով արծաթե դրամները հայկական շուկաներում նշանակալից աճա-
 րում են ունեցել:

Հինգերորդ դարի կեսերից սասանյան դրամների պատկերազրույթյան մեջ
 կատարվում է մի էական լրացում. պահպանվել կրճատ գրությամբ հիշատակ-
 վում է այն թագաբնի կամ թերեմն էլ այն երկրի անունը, որտեղ դրվագվել է
 ավյալ դրամական միավորը: Եթե նկատի ունենանք, որ թագաբնի կյանքի զար-
 զացման պահանջով դրամները թողարկվում էին Սասանյանների տիրակալության
 տարբեր կենտրոններում, ապա Հայաստանում գտնված սասանյան դրամները մեզ
 ցույց են տալիս, թե դրանք իրանի որ թագաբններից ու մարզերից են դուրս
 եկել և միջազգային առևտրի շնորհիվ թափանցել հայկական շուկաները: Իբրև
 ժամանակի անմիջական վկաներ, այդ տեսակետից կարևոր ավյալներ են հաղոր-
 դում Հայաստանում գտնված երկու մեծ դրամական գանձերը, որոնք բաղկացած
 են Կ-ՎՄ դդ. թողարկված սասանյան արծաթե և ՎՄ դարի՝ բյուզանդական
 դրամներից: Այդ գանձերից մեկը գտնվել է Լեւինականում / Եիրակ⁶ /, մյուսը
 Դվինում / Այրարատ /⁷ և երկուսը միասին արածացվում են Հայաստանի դրա-
 մական տնտեսության ընդունությունը ավյալ ժամանակաշրջանի համար: Լեւին-
 ականի գանձից պահպանվել են հետևյալ դրամները՝ արտահայտված ըստ զահակալ-
 ների ժամանակագրության:

5. ԶՊՊ, № Ը 14459, 14520, 16039, 17168, 17173:

6. М.И. Камера, К.В. Голенко, Ленинанканский клад сасанидских и византийских монет (1956). Византийский временник, том 19, стр. 172-193.
7. Х.А. Мушегян, Денежное обращение Двина по нумизматическим данным, Ереван, 1962, стр. 122-138.

ՄԱՍՄԱՅԻՆ ԴՐԱՄՆԵՐ

Դրախմա,	Կապատ Ա	/488- 531/	2 հատ
,,	Խոսքով Ա	/ 531-579/	4 ,,
,,	Որմիզդ Դ	/579-590/	59 ,,
,,	Խոսքով Բ	/590-628/	26 ,,
,,	Արտաշիր Գ	/628-630/	1 ,,

ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐ

Երկմիլիարես Հերակլ և Հերակլ-Կոստանդին / 610-641/	3 հատ
,, Հերակլ, Հերակլ-Կոստանդին և Հերակլեոն / 626-641/2 հատ	
,, Կոստանդ Բ /641-654/	10 հատ
,, Կոստանդ և Կոստանդին / 654-659/	1 հատ

Բյուզանդական թուրք դրամները թողարկվել են Վ.Պոլսում, իսկ սասանյանները հետևյալ բաղաժներում.

Ռեյ,	22 դրամ	Եոշ	3 դրամ
Մերվ,	10 ,,	Արտաշիր-Խուրբահ 2 ,,	
Նիհավենդ	8 ,,	Նախրաթիր	2 ,,
Աբրշահ	7 ,,	Ռամհորմուզդ	2 ,,
Ջերենջ	7 ,,	Տիգրան	1 ,,
Բիշապուր	6 ,,	Ռիվ-Արտաշիր	1 ,,
Խոսաթրի	4 ,,	Անորոշ	12 ,,
Նախմական	4 ,,		

Հիշյալ քաղաքային տնտեսների խմբավորումը ըստ մարզերի մեր առաջ ներկայացնում է Սասանյան տիրապետության հետևյալ մասերը.

Ջեբալ	30 դրամ	Սեջիստան	7 դրամ
Խոլասան	17 ,,	Իրաք	4 ,,
Փարս	14 ,,	Հայաստան	1 ,,
Խուզիստան	7 ,,	Անորոշ	12 ,,

Դվինի զանազան պահպանված դրամները ներկայացնում են հետևյալ ժամանակագրական ու աշխարհագրական տվյալները.

ՄԱՍՄԱՅԻՆ ԴՐԱՄՆԵՐ

Դրախմա	Կապատ Ա	/488-497/	1 հատ
--------	---------	---------------------	-------

Դրախա	Խոսքով	Ա	/531-579/ . . .	12	հատ
„	Որմիզդ	Դ	/579-590/ . . .	7	„
„	Խոսքով	Բ	/590-628/ . . .	149	„

ՔՐՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐ

Երկմիլիարեք չերակլ և չերակլ-գոստանդին /610-641/ . . . 98 հատ
Այս գանձում ևս ըզոքը բյուզանդական դրամները թողարկվել են Կ.Պոլսում,
մինչդեռ սասանյան դրախմաները ցույց են տալիս իրենց ծագման հետեյալ
տեղանունները.

Մերվ	91	դրամ	Բիշապուր	5	դրամ
Բալխ	8	„	Խատախի	5	„
Արտաշիր-խուրրահ	8	„	Նախմավան	5	„
Նիհավենդ	7	„	Շոշ	2	„
Ջերենջ	6	„	Ռամհորմուզդ	2	„
Դարաբջիրդ	7	„	Համադան	1	„
Ռեյ	5	„	Սնորոշ	17	„

Դրամագիտական այս վկայությունները, որոնք բացահայտված են գանձերի
միջոցով, ուրվագծում են դրամական շրջանառության այն ոլորտը, որի
մեջ ընդգրկված են եղել Հայաստանի շուկաները, կապված իրանի ներքին
և արտաքին առևտրի հետ: Հարկ ենք համարում միաժամանակ նշել, որ այս
և արտաքին առևտրի են ամբողջ Սնորկովասում գտնված Խ-Մ դրաներին.
ավելի ենք հաստատված են ամբողջ Սնորկովասում գտնված Խ-Մ դրաներին.
վերաբերող դրամների ու դրամական գանձերի մեր ընտելությամբ⁸: Օրինա-
կափ հարց է առաջանում, թե արդյոք սասանյան դրամներ թողարկվել են
Հայաստանում, մասնավորապես վերջինիս այն մասում, որը, բաղադրված ա-
ռուժով, ենթակա էր դարձել իրանի գերիշխանությանը: Նախապես նշենք,
որ սասանյան դրամների վրա պահպանված մի շարք տեղանուններին վերաբե-
րող պահլավերեն կրճատ գրությունները մինչև օրս վերջնականապես պար-
զաբանված չեն և տեղիք են տալիս տարբեր վերծանումների: Սակայն կան
դրամներ, որոնց վրա նրանց դրվագման տեղանունը հիշատակված է պահ-
լավերեն՝ՔՐՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ: Զանազան օրինակներով դրախմաներ, ինչպես նաև խոսքով
սակալության քառասունմեկ տարեթվով դրախմաներ, ինչպես նաև խոսքով
սակալության քառասունմեկ տարեթվով ու խոսքով թարգման

8 Խ.Ա.Մուշեղյան, Սասանյան և վաղ բյուզանդական դրամների շրջանա-
ռությունը Հայաստանում, Վիեննա, 1967, Ազգային մատենադարան, հատ.
Մի7, էջ 1-47: „Հանդես ամսօրյա“, Վիեննա, 1974, 7-9, էջ
335-350, 10-12, էջ 505-520: - 71 -

Հայաստանի թագավորի, աստվածասերի և քաղաքացիների համար՝
 Գրեգորի Գ. Գրեգորի փառաբանողի պատվին՝ ARM ձևը, հավանաբար ARMENIA
 անվան համառոտագրությունն է։ Այս միտքը ավել է սասանյան դրամների ու-
 տաճանաբերության երախտավորներից մեկը՝ պրոֆ. Ֆ. Գարուկը¹⁰։

Հայասնի է, որ դեռևս խախտասանյան ժամանակներում Հռոմի կայսերա-
 կան զորամների վրա Հայաստան անունը համաք հիշատակվում էր ARM տառերով։
 Համառոտագրության այդ ձևը կարող էր ավանդաբար պահպանվել նաև Սասանյան-
 ներքի ժամանակ և արաբացավոր պահպանելն տառերով։ Հայաստանի V-VII դա-
 րերի անասանական և ընդհանրական պատմության ավյալներին ջանադում այդ
 հետքավորությունը և միանգամայն ընդունելի են դարձնում սասանյան դրամ-
 ների թողարկման մասին պրոֆեսոր Ֆ. Գարուկի ենթադրությունը։ Ժամանակագրա-
 կան առումով այդպիսի դրամների դրվագում է կապարվել է 530, 571-572,
 576-577, 592-593, 605-606 և 611-612 թթ.։ Բացահայտված է նաև որ VI դարի
 վերջին, մասնավորապես, Ուրմիզդ չորրորդի պահպանության երրորդ տար-
 վանից սկսած, այսինքն 581-582 թթ., Սնդրկովասում տարածում են զգել
 Գվինում թողարկված սասանյան դրամները։ Գվինի անունը նշվել է պահ-
 անվելին տառերով, ըստ որում համառոտագրության այդ ձևը հանդես է եկել
 մի քանի տարբերակներով և վերադրում է ոչ միայն հայոց Գվին քաղաքին,
 այլ ընդհանրապես VI-VII դարերում Սասանյանների կովկասյան տիրակալության
 քաղաքներին¹¹։ Սասանյան դրամներ էին թողարկվում նաև Նախնական քաղաքում։

9. Collection de monnaies sassanides de feu de lieutenant-general J. de
 Barthélemy, représentées d'après les pièces les plus remarquables, Publiée
 par B. born, Membre de l'Académie, Seconde édition, St. Petersburg, 1875, pl. XXI,
 N. 59, pl. XXV, N. 58.

Jacques de Morgan, Monnaies orientales, tome I, Numismatique de la Perse antique
 Planches, Paris, 1933, pl. LXXII, N. 4, pl. LXXIII, N. 7 277, N. 14719.

Ե. Ա. Пахомов, Монетные кланы Азербайджана и др., вып. 6, № 1564.
 10 F. D. J. Paruck, Sassanian coins, Bombay, 1924, p. 138.

II. Ե. Ա. Пахомов, Монеты Азербайджана, I, Баку, 1959, стр. II-12. Его же,
 о сасанидских монетных знаках. Доклады АН Азербайджанской ССР,
 т. I, Баку, 1945, стр. 45-46.

Պահպանվել են նախնականում դրվագված նորմաթիկ դրամաներ խոսքով Ա /531-579/, Որմիդո Գ / 579-590/, Վահրամ Զ /590-591/, Խոսքով Բ/591-628/, Արտաշէր Գ / 628-630/, Որմիդո Ե / 631-632/, Խոսքով Գ /632-633/, Հազ-կերտ Գ / 633-651/ մասանյախ արքայների պատկերներով, նրանց անունները պահպանվել են զրուքյուններով, որոնք ներկայումս պահվում են խոշոր թան-գարանների իրանական նյութերի շաքունում¹²։ Հարկ է նկատել, որ նախնականում թողարկված տասանյախ դրամները, շուրջ հարյուր տարվա տևողու-թյամբ, իրենց պատկերագրության ավելներով, մասնավորապես, արքայական զարդարանքների, պահպանվել են զրուքյունների, պաշտամունքային նշանների և այլ մանրամասնությունների տեսակետից, վկայում են քաղաքի փողեքանոց-ներում աշխատող վարպետների հմտության մասին։

Հայկական քաղաքներում դրվագված տասանյախ դրամները շրջանառու-թյան մեջ խոսովում էին Ֆարսից, Խորասանից, Խուզիստանից ու լայնածա-վալ իրանի տարբեր կողմերից ձերված դրամներին և սպասարկում էին մի-ջազգային առևտրի պահանջները։ Համախ նրանք դուրս էին գալիս իրանի սահմաններից և հազարավոր մղոններով հեռավորով իրենց դրվագման վայրե-րից, հայտնվում էին օտար երկրներում։

- 12 Մասանյախ դրամների նշանավոր ժողովածուներից երկուսը Մովսեսական Միության սեփականություն են։ Հավաքված դրամների հետ կարելի է ծանոթանալ Պետական լրմիտաժում և Մոսկվայի պետական պատմական թան-գարանում։

ժողովրդական բանահյուսության մասին խոսելիս, հայ մեծ բանաստեղծ Հովհ. Թումանյանն ասել է. ,, Հեքիաթները, Լեգենդները, առակները, երգերը թափառում են զավառից-զավառ, երկրից-երկիր; Լեգվից-Լեգուլ՝ ազատ, անպասպորտ, ,, / Հովհ. Թումանյան ,, Երկերի ժողովածու, հատ. 4, էջ 100/, իսկ մի այլ առիթով նշել է այսպես. ,, Ինչպես էս կամ էն դարձվածքը, էնպես էլ մաքուր՝ պատմությունները անց են կենում աշխարհից աշխարհ, և ամեն աշխարհում, ամեն արևի տակ, ամեն ժողովրդի ընթանում առնում են մի ուրույն երանգ, համ ու հոտ: Եվ շատ անգամ նուրը առանձնահատկություններն են, որ որոշում են մի ժողովրդի ստեղծագործությունը, ոչ թե գործի մաքուր ձևը,, ,, / ,, Թումանյանը քննադատ,, ,, 1939, էջ 154/:

Առաջնորդվելով հիմնական այս հայեցակետով, մենք նպատակ ունենք խոսելու հենց այն նուրը առանձնահատկության մասին, որը և որոշում է ,,Աթթամար,,-ը հիշեցնող պարսկական մի ավանդության ինքնատիպությունը, ոչ միայն հայ, այլև եվրոպայի ժողովուրդների բանահյուսության մեջ առկա զանազան տարբերակների համեմատությամբ:

Թերևս Ավ. Իսահակյանի ,, Մոր սիրտը,, ավանդակից հետո ,,Աթթամար,, մեկն է այն Լեգենդներից, որը համեմատաբար ավելի շատ տարածում ունի այլևայլ ժողովուրդների բանավոր կամ գրավոր ավանդույթների մշակման մեջ:

Հայտնի է, որ Թումանյանի ըարժր գեղագիտական ըմբռնումների ոգով իմաստավորված ,,Աթթամար,, Լեգենդի գրավոր մշակումից բացի, մեր գրականության մեջ կան այս ավանդության նաև այլ մշակումներ և վերապատումներ:

Օրինակ. Ա. Թաշճյանի ,, Աթթամար,, / Աղթամար/, չափածո

ավանդույթյան մեջ հերոսաց / Գուրգենի /, խեղդվում է փոքորկան ալիքն-
րում: Այստեղ որևէ զավադրույթյան կամ մրազի և խաղույկի մասին հիշա-
ռակություն չկա /, և ումա, , 1896, նո. 9, էջ 111-112/:

Համարյա նույն պատմությունն է դրված նաև Հ. Այուսմյուշյանի , , Ան-
թամար, , կամ , , Աղթամար, , արձակ լեզենդի հիմքում, /, , և ումա, , , Կ. Գո-
լիս, 1898, նո. 9, էջ 221-222/:

Իսկ Գ. Լ. Նիվանի , , Քամար և Օվան, , սիրային ավանդակալ Աղթամար
և Ախվանա անունների ծագման մասին, , չափածո ավանդության մեջ, աղջկա
կողմից վառած լույսը քիմամբ հանգցնում են գյուղացի տղաները, /, , Բյու-
րակ, , , Կ. Գոլիս 1899, նո. 13, էջ 197-200/:

Ավելացնենք, որ ալիքներում գտնված սիրահար պատանու մասին ավան-
դությունը հայերի մեջ կապվել է նաև ուրիշ տեղանունների հետ. օրինակ,
Փարվանա լճի հետ, որը ընդ որովհետև կապ չունի , , Փարվանա, , այն ավան-
դության հետ, որից օգտվել է Հովհ. Թումանյանը: Վանի ծովափի շուրջ հյուս-
ված համանուն ավանդությունը գրի է առել նաև արևմտահայ գրող Բուրբու-
կյանը , , Երվանդի հարսը, , վերնագրով, որն ինչպես հայտնի է գրողը
անվանել է , , Հերիաթ, , :

Ազնիվ ու անճոռլաց սիրո համար ծովին գոհ դարձած երիտասարդնե-
րի պատմությունը վաղուց է վեր հայտնի է նաև եվրոպայի ժողովուրդների
բանահյուսության ու գրականությանը:

Այդ սյուժեն է դրված, օրինակ, գերմանական միջնադարյան լեզեն-
դի հիմքում, որը կրում է , , Քաղաքի զավակներ, , վերնագիրը. / չար պա-
ռավը հանգցնում է աղջկա վառած լույսը, և սիրահար տղան, կորցնելով
ուղեցույցը, խեղդվում է ալիքներում / Անտիկ գրականությունից հայտնի
նույն սյուժեն՝ իր որոշ տարբերություններով մշակել է նաև Շիլլերը
, , Հերո և Լեանոր, , թվագրում: / Այս և ընդհանրապես , , Անթամար, , լե-
զենդի մասին այլ տեղեկությունների վերաբերյալ տես է. Զորաշյան, , , Թու-
մանյանի թվագրերը, , Երևան, , Հայաստան, , , 1969, էջ 89/:

Եվ վերջապես հիշեցնենք, որ Բ. Չուրազյանը իր , , Հայ իրան-
կան գրական անշուշտություններ, , գիտական արժեքավոր աշխատության մեջ,
, , պարսկերեն-հայերեն առաջին տպագիր բառարանը, , հատկապես, խոսելով
Գևորգ Դիլիի բառարանի հանրագիտակ ընդունված ջրածր արժեքի մասին, նշում
է, որ այդտեղ հարուստ նյութ է մեջբերված նաև արևելյան ժողովուրդնե-
րի ընտանիքայինությունից: Բանահյուսական նյութերից հիշատակում է , , Աղ-
թամարի, , սյուժեով զոդարիկ գրույցը, համարելով այն պարսկական տարբե-
րակներից մեկը: Դա , , Երևան, , հատուկ անվան հետ կապված ավանդու-

թյունն է: Էնդերուսը ուներ Հարո անունով սիրուհի: Հարոն ծովի մեջ-
տեղում մի կղզի ուներ: Գիշերները կինը խառույկ էր վառում կղզու վրա,
որպեսզի Էնդերուսը նրա կողմնորոշվի նրա ծայնով լողա և հասնի իրեն:
Մի գիշեր ցամախի հանգցնում է խառույկը: Էնդերուսը կորչում է ջրերի մեջ:
/ Բ.Չուգասյան, Հայ պարսկական գրական առնչություններ / 5-18-րդ դդ. /
Երևան, 1963, էջ 196 /:

Այս, այս գողտրիկ ավանդության բազմակի տարբերակների գեղարվես-
տական ծրարի վրա, մենք ուզում ենք ավելացնել 19-րդ դարի սկզբին, իր
ժամանակի պարսիկ ոչ անհայտ բանաստեղծ Սադոլլա Ղալեբ Թեհրանիի մշակե-
նույնանման ավանդական մի սյուժե, որը մեր կարծիքով իր ուրույն տեղը
կարող է գրավել մինչև այժմ հայտնի պատմաների շարքում:
Ով էր Սադոլլա Ղալեբը:

Սադոլլա Ղալեբ Թեհրանին ծնվել է 1836թ. Թեհրանում: Ուսումնա-
նականությունը հեռու 23-ամյա երիտասարդը՝ լավատեղյակ պարսկական դասական
գրականությանը, խորապես ազդվում է սուֆիական գրականության խորիմաս-
տությունից, դառնում է նրա հավատարիմ հետևորդներից մեկը: 1866 թվա-
կանին նա զավիս է Թավրիզ, որտեղ անվանի պատմաբան- բանասեր Ռեզադուլի
խան Հեղաթի / 1800-1871 / հետ միասին ստանձնում են իրանի թագաժառանգ
Մուզաֆֆար էդ-Դինի ուսուցման և դաստիարակության պարտականությունը:
Ծանոթանալով երիտասարդ պոետի ունակությաններին, Ռեզադուլի խան Հե-
ղաթիքը գրում է. ,, Սադոլլա Ղալեբը ունի վայելուչ արտաքին, հիանալի
բանաստեղծական մաշակ, ոսկի տաղանդ և հյուսիսի բանաստեղծությունների:
Բացի այս, - նշում է նա, - Ա.Ղալեբը, որպես պոետ ոչ միայն ազդված է
միջնադարի պարսիկ հռչակավոր սուֆի բանաստեղծ Զալալ - էդ-Դինի Ռուսիթի,
այլև ամբողջովին հեռու է նրա օրինակին,,:

1867 թվականին Ա.Ղալեբը հրատարակում է Ռեզադուլի խան Հե-
ղաթի ,, Ալմա-ու-Քավարի,, իրանի թագավորության համառոտակի պատմու-
թյան գիրքը: Այդ լիտոգրաֆիական հրատարակության երկրորդ բաժինը կազ-
մում է Ա.Ղալեբի ,,էշղ-նամե,, / ,,Սիրո մատչան,, / գիրքը, որը ընդգրկում
է երիտասարդ պոետի սուֆիական խոհերով գրված ,,Հայ գերիների,, մասին
պոեմը. / Թե Ն.Մովսիսյան, ,,Մի էջ հայ պարսկական գրական կապերի
առնչությունից,, , չՍՍԶ ԳԱ պատմա-բանասիրական հանդես, նո.3, Երևան,
1970, էջ 243-248 /, շուրջ 26-գագններ և ժողովրդական բանահյուսություն-
ների վերցված ու իր կողմից մշակված պատմաներ, որոնց շարքում աչքի է
ընկնում խնդրո առարկա պոեմը:

Այստեղ միայն պետք է նշել, մի կարևոր հանգամանք, որ Ա.Ղալեքը իր այս ստեղծագործության մեջ, ընդ որոշակի սյուժեի լրացնող երկրորդական սուբյեկտներն են հիմքում ընկած ժողովրդական ավանդույթներից/ Ա.Ղալեքի, ,հեքիաթի, , անվանված ժողովրդական ավանդույթներից քաղած գողաբերիկ գրույցը դասել, , ավանդական, , է կենսական շարքը:

Մշակելով ժողովրդական ավանդույթային այս ընկերը, Ղալեքը այն դարձրել է բանաստեղծական ուշագրավ չափածո մի պատում: Եվ չնայած, որ նա չի հիշատակում հերոսների անունները, այնուամենայնիվ այն կապված է որոշակի տեղագրական միջավայրի հետ:

Լեզենդի համառոտ ըրվանդակությունը հետևյալն է:

Մի պատանի, որ ապրում էր Միջագետքի Նահր-ու-Մուլլա փոքրիկ քաղաքում, պատահմամբ գալիս է Զարի /գյուղ եփրատի աջ ափին, Բաղդադին կից/, որտեղ և տեսնում է գեղեցիկ դեռահաս մի աղջկա: Նրանք խիստ համակրում են միմյանց: Հանգիստը կորցրած տղան, աղջկան կոկիկ անգամ հանդիպելու տեսնալով, նորից է գալիս Զարի, սակայն իզուր: Աղջիկը ապրում էր Եփրատ գետի մյուս ափին գտնվող մի ավանում: Տղան փորձում է հանդիպել աղջկան, սակայն գյուղի ընտանիքներն ու աղջկա ազգականները կշտամբում, սատում են տղային: Աղջկան նույնպես սարսափեցնում էր իր տոհմի վերածնորդությունը: Սիրուհու հետ տեսակցելու ընդ որ մասնալահները փակ տեսնելով, տղան որոշում է գիշերները զաղտագողի, հորձանուտ գետը լողալով անցնել մյուս ափ: Եվ այսպես ամեն գիշեր նա խիզախորեն կտրում էր գետը, հանդիպում իր սիրած կույսին և դեռ լույսը չըացված, նորից լողալով ետ վերադառնում: Սակայն մի գիշեր, հանդիպման պահին, տղան իր սիրուհու աջ ափ վրա մի սև խալ է նկատում: Նա զարմանում է. ինչպես է, որ այդքան ժամանակ չէր տեսել այդ խալը: Նրան անսովոր ու խորթ, զուգեց և ազնի է թվում սիրուհու երեսին նշմարվող այդ սև, ,բիծը, ,: Հարցնում է աղջկան այդ մասին: Եվ հենց այստեղից էլ սկսվում է ողբերգությունը: Աղջիկը սարսափահար նրան պատասխանում է, որ այդ խալը նորույթյուն չէ իր աջ ափ վրա, և որ ունի ի ծնե: Սակայն տղան այն չի նկատել, որովհետև անկեղծ ու անաղարտ սիրո զգացումը, ,յարի, , երեսից մաքրում տանում է ամեն տեսակի Ժրտա, ամեն տեսակի թերություն: Իսկ եթե չնշին մի խալը օրերից մի օր նկատվեց, որպես ,արատ, , կնշանակի սիրո զգացմունքը արդեն մարում է:

Եվ աղջիկը երկշտ ու անհանգիստ, զգուշացնում է սիրած տղային, որ վերադառնալիս կարող է կուլ գնալ ալիքների, որովհետև նրան ուժ ու

Յյունն է: Էնդերուսը ունենր Հարո անունով սիրուհի: Հարոն ծովի մեջ-
տեղում մի կղզի ունենր: Գիշերները կիսը խարույկ էր վառում կղզու վրա,
որպեսզի Էնդերուսը նրա կողմնորոշվի նրա ծայնով լողա և հասնի իրեն:
Մի գիշեր քամին հանգցնում է խարույկը: Էնդերուսը կորչում է ջրերի մեջ:
/ Բ. Չուլասովյան, Հայ պարսկական գրական առնչություններ / 5-18-րդ դդ. /
Երևան, 1963, էջ 196 /:

Ահա, այս գողաթիկ ավանդության ըզգմակի տարբերակների գեղարվես-
տական Ֆոնի վրա, մենք ուզում ենք ավելացնել 19-րդ դարի սկզբին, իր
ժամանակի պարսիկ ոչ անհայտ բանաստեղծ Սաադուլլա Ղալեբ Թեհրանիի մշակած
նույնանման ավանդական մի սյուժեն, որը մեր կարծիքով իր ուրույն տեղը
կարող է գրավել մինչև այժմ հայտնի պատումների շարքում:
Ով էր Սաադուլլա Ղալեբը:

Սաադուլլա Ղալեբ Թեհրանին ծնվել է 1836թ. Թեհրանում: Ուսումն
ավարտելուց հետո 23-ամյա երիտասարդը՝ լավատեղյակ պարսկական դասական
գրականությանը, խորապես ազդվում է սուֆիական գրականության խորիմաս-
տությունից, դառնում է նրա հավատարիմ հետևորդներից մեկը: 1866 թվա-
կանին նա զուլխ է Թավրիզ, որտեղ անվանի պատմաբան-բանասեր Ռեզադուլլի
խան Հեղայթի / 1800-1871 / հետ միասին ստանձնում են իրանի թագածառնգ
Մուզաֆֆար էդ-Դինի ուսուցման և դաստիարակության պարտականությունը:
Ծանոթանալով երիտասարդ պոետի ունակություններին, Ռեզադուլլի խան Հե-
ղայթըրը գրում է. ,, Սաադուլլա Ղալեբը ունի վայելուչ արտաքին, հիասալի
բանաստեղծական մաշակ, ոսկի տաղանդ և հյուսիսի բանաստեղծություններ:
Բացի այս, - նշում է նա, - Ա. Ղալեբը, որպես պոետ ոչ միայն ազդված է
միջնադարի պարսիկ հուշակավոր սուֆի բանաստեղծ Ջալալ - էդ-Դին Ռումիից,
այլև ամբողջովին հեռու է նրա օրինակին,,:

1867 թվականին Ա. Ղալեբը հրատարակում է Ռեզադուլլի խան Հե-
ղայթի ,, Աշմալ-օլ-թավարիս,, իրանի թագավորության համարտակի պատմու-
թյան գիրքը: Այդ լիտոգրաֆիական հրատարակության երկրորդ թածիքը կազ-
մում է Ա. Ղալեբի ,, էշղ-նամե,, / ,, Միրո մատյան,, / գիրքը, որը ընդգրկում
է երիտասարդ պոետի սուֆիական խոհերով զրկած ,, Հայ գերինների,, մասին
պոեմը. / տես Հ. Հ. Մովսիսյան, ,, Մի էջ հայ պարսկական գրական կյանքի
առնչությունից,, , ՀՍՄՀ ԳԱ պատմա-բանասիրական հանդես, նո. 3, Երևան,
1970, էջ 243-248 /, շուրջ 26-գագեղներ և ժողովրդական բանահյուսություն-
ներից վերցված ու իր կողմից մշակված պատումներ, որոնց շարքում աչքի է
ընկնում խնդրո առարկա պոեմը:

Այստեղ միայն պետք է նշել, մի կարևոր հանգամանք, որ Ա.Դալեբը իր այս ստեղծագործության մեջ, թողոք դեպքերում, սիրո թեմային տվել է սուլֆական երանգավորում։ Այդ ուրշակի սյուժեն լրացնող երկրորդական գործողությունները, ինչ խոսք, որ չեն խանգարում/ են նկատվում ստեղծագործության հիմքում ընկած ռուս կոնցիլիսիցի/, Ա.Դալեբի, ,հեղեթը, , անվանված ժողովրդական ավանդույթունից բաղած գողտրիկ գրույցը դասել , , ախթ-թամարասան, , Լեզնդների 2թրթը :

[illegible]

Եռանդով ավող աստվածային անոցը, արդեն մտրել է: Եվ իրոք, վերադարձի ժամանակ թղան անհետ կորչում է Ելիեշենրի մեջ:

Ինչպես տեսնում ենք այս առեղծադրությունից մե՛ծ Անադոլւա Ղալսերը
քնուկթափված լուսնի խնայողական փոխադասության հետ է կապում սիրո մեծ ուժի և
հավերժության թմբուկը:

Եվ եթե նկատի առնենք ղանազան լեզուներով զրի առնված ապրելակերպը, ապա կանսանեց, որ ընտելյան տարբերը չէ, որ հորձանում է անաղարտ արտերի սերը: Սերը կործանվում է անաղարտացանկ մարդկանց դավերի միջոցով: Մեն մասամբ, ուղեցույց լույսը,, անզգեսում են անխելով հոգիները և այլ: Կեսով գրկում անհասարկներին հանդիպման վայելքներից: Միողոպառանքների համար արգելակող խոչընդոտները,, չար մարդիկ,, են և,, ծովը,, , որի ալիքները պեսը է մեղրել նպատակին հասնելու համար, իսկ փրկարար լույսը՝ կույսի վտանգ խարույկը կամ մրագր:

Թումանյանի, Արթուրյանի, Լեզեդում և Երանյանի և մարդկային
չարություն, սակայն նրանցից զատ մնալով զարծր ու գեղեցիկ զգացումի խորամանկ
ման թեման:

Այդ նույնն ենք գտնում նաև Ա.Ղալեի հորինած «աղբերակի մեջ», սակայն զաղափարակն տարբեր առումով և հակասությունների զայսհայտման տարբեր ելակետով: Այստեղ պարզապես նրանք է զակի սուֆի բանաստեղծի խոր համոզմունքները, «հավերժական», «,», «զնիվ», սիրո վերաբերյալ: «Հավերժական կայուն», սերը մահահաղթ է: Ոչ բնութայն դաժանությունը և ոչ էլ, «բարակամ», մարդիկ անկտրող են վերադնել նրա գոյությունը, միայն թե չմարդիկ սիրո կրակը...:

Ահա այս սիմվոլիկ-փիլիսոփայական մտքի ներդրումը որոշակի ինքնաաիդուլյուն է ներշնչում երկին՝ ավանդական այդ սյուլետի մի շարք տարբերակներ ջովանդակության Ենդհանրության մեջ:

Այստեղ էս սիրահարների փոխադարձ կապը արգելափոխ թարեկամ-թշուշաներ կան, այդ մասին ճանաչողները գրում է.

Աղջիկը պապակ տղայի սիրուց,

Հոգի՛ն թե առած ուզո՛ւմ էր թռչել,

Բայց ինչպես... Զե որ ցեղ ու բարեկամ

Ահ էին ասել, որ հետու լինեիր:

Ախ ինչքան ծանր է ընթացում ու անարդար,

Նախանձը անգուլթ՝ ըստ եկամի չար¹ :

1 տողացի թարգմ. մերն են - Հ.Մ.

Այստեղ ևս մարդկանց վերաբերմունքը խուսափելու համար, զա-
տանիս ընտրում է շուրջ լողակով անցնելու միջոցը, միայն, ոչ թե ծովի
մեջ գտնվող աղէկա ճակատավոր կղզին, այլ նիդրառ զետի հակառակ ափը:

Ինչպես միշտ ժամադրույթյան պահի խալաթ գիշերն է, հեռու, չափ
չլքից, և

-Երբ գիշերին իջավ համայն աշխարհին,
Մուկը շղարշեց ամեն մի զաղանիք,
Գետի այս ափից աղան անվհեհը
Հողաց մյուս ափ, զեղուհու մոտ իր:

[illegible]

Հրավառ սրտով, եռանդով անհուն,
 Ձկան պես ազատ, լուղում էր սահուն,
 Եվ այ քեզ հրաշք, սիրո ցուլքը վառ,
 Մնշել էրակայն, ինչպես ուղեցույց
 Թափու էր դառնում աղալի համար:
 Ես ծուկ ասացի, սպալամադուր էր նա,
 Հրեղեն դարձան, ջրեղի վրա:

Այսպիսով, շարժարկանց, ան ու սաստիկ, նրանց սաստումները, ինչպես նաև ավանդույթների մեջ մեն մասամբ թաղանթում զստած ժառանգող կրակը / աղբյուր կողմից վառված/, և նման բողբոջացվել մասերը, որոնք ունեն հանգուցային տառաշնորհ նշանակություն, բացակայում են պարզիկ ընթացողների մշակման մեջ: Ժիշտ է, ինչպես զբի առած մի շարք վերաբերումներին մեջ, այստեղ ևս տղայի լուրջով գետը անցնելու զմպարին հանգամանքը դարձյալ կապվում է աղջկա հարագտանքի և գյուղի ընկալիների շարակամությունների հետ, սակայն նրանի հանգուցայնությունը, նրա եզրագծի տեսարանը, իր ներքին ըզմանգությունը, գեղարվեստական նոր առանձնահատուկ էրանգով է օժտում ստեղծագործությունը: Սիրած կույսի այտի վրա եղած ընածին խուլը, որը գուցե ժամանակին անասելի համբ էր տալիս նրա ղեմքին, հանկարծ նկատելի արտ է դառնում տղայի աչքին: Եվ արտաբույս անշուն,

- 79 -

հաւանդ եզրոյ աստիճանային սեւը, արդեն մարել է: Եւ իրոք, վերադարձի ժամանակ տղան անհետ կորչում է ալիքների մէջ:

Ինչպե՞ս տեսնում ենք այս ստեղծագործութեան մեջ Անտոնիւշ Դաւիթը ընդթան յուրօրինակ փիլիսոփայութեան հետ է կապում սիրո մեծ ուժի և հավերժութեան քննադատ:

Եւ եթէ նկատի առնենք դասագրքի լեզուներով դրի ժողոված տարբերակները, ապա կանանկը, որ ընդթան տարբերք չէ, որ հրեշտանում է անաղարտ սրտերի սեւը: Սեւը կործանվում է անընդմեջ զայն հարկանց դավերի միջոցով: Մեծ մասամբ,, ուղեցույց լույսը,, հանգցնում են անիրաւ հոգիները և այդ: Կէսով զրկում սիրահարներին հանդիպման վայելքներից: Սիրող պատանիները համար արգելափակող խոչընդոտները,, շոր մարդիկ,, են և,, ծովը,, որի ալիքները պետք է մեղքել նպատակին հասնելու համար, իսկ փրկարար լույսը՝ կույսի վրան խարուկը կամ մրազը:

Թուամայանի,, Ալիքամար,, լեզունդում ևս արծարծվում է մարդկային շարունակ, ստոր կրքերի պտտմանով ըստ իր ու զեղեցիկ զգացումի խորասկման թեման:

Այդ նույնն ենք գտնում նաև Ա. Դաւիթի հորինած տարբերակի մեջ, սակայն զաղափարական տարբեր առումով և հակասութիւնների բացահայտման տարբեր եւակետով: Այստեղ պարզապէս երեսն է զալիս սուֆի բանաստեղծի խոր համոզմունքները,, հավերժական,,,, ազնիւ,, սիրո վերաբերյալ:,, Հավերժական կայուն,, սեւը ամենահաղթ է: Ոչ ընդթան դաժանութիւնը և ոչ էլ,, ջարակամ,, մարդիկ անկարող են վերացնել նրա զոյնութիւնը, միայն թէ չմորի սիրո կրակը...:

Ահա այս սիմվոլիկ- փիլիսոփայական մտքի ներդրումը որոշակի ինքնառիտութիւն է ներշնչում երկին՝ ավանդական այդ սյուսետի մի շարք տարբերակների ընդհանրութեան ընդհանրութեան մեջ:

Այստեղ ևս սիրահարների փոխադարձ կապը արգելափակող զարեկամ-թշուա ենք կան, այդ մասին բանաստեղծը գրում է.

Աղջիկը պապակ տղայի սիրուց,

Հոգին թէ առան ուզում էր թռչել,

Բայց ինչպե՞ս... Ձեռքը ու զարեկամ

Այն էին ավել, որ հեռու լինէր:

Այն ինչքան ծանր է զիրաւ ու անարդար,

Նախանձը անզուրկ՝ զարեկամի շարձ:

1 տողացի թարգմ. մերն են - Հ.Մ.

Այստեղ ևս մարդկանց վերջիններս խուսափելու համար, պատանին ընտրում է շուրջ լողալով անցնելու միջոցը, միայն, ոչ թե ծովի մեջ գտնվող աղջկա ընտանեկանը կղզին, այլ Եփրատ գետի հակառակ ափը:

Ինչպես միշտ ժամադրության պահը խավար գիշերն է, հեռու,, չար չքերից,,

-Երբ գիշերն իշավ համայն աշխարհին,
Մուրջ շուրջեց ամեն մի զաղանիք,
Գետի այս ափից աղան անվեհեր
Լողաց մյուս ափ, զեղուն հոս մոտ իր:

Աղալեքի ստեղծագործության մեջ ևս չկա որևէ ուղղակի խոստովանություն. սիրային զգացումն անմիջական արտահայտություն: Բայց գետի հեղ ալիքները հաղթահարող աղան դեպի իր սիրած կույսն է լողում ոչ թե փարոսի կամ ամեն գիշեր աղջկա վառած կրակի լույսով, այլ հրկիզող սերն է, որ գիշերվա խավարի մեջ լույս սփռելով իր շուրջը առաջ է մղում երի-դասարդին, գոռ ալիքների մեջ:

Հրավառ սրտով, եռանդով անհուն,
Ձկան պես ազատ, լողում էր սահուն,
Եվ այ քնդ հրաշք, սիրո ցուլքը վառ,
Անշնչ հրակայն, ինչպես ուղեւորաց
Փարոս էր դառնում աղայի համար:
Ես ծուկ ասացի, սալամաթը էր նա,
Հրեղեն դարձան, ջրերի վրա:

Այսպիսով,, չար մարդկանց,, ահ ու սաստիք, նրանց սաստումները, ինչպես նաև ավանդույթների մեջ մեծ մասամբ թաքցնում գտած առաջնորդող կրակը / աղջկա կողմից վառված/, և նման բաղկացուցիչ մասերը, որոնք ունեն հանգուցային առաջնահերթ նշանակություն, բացակայում են պարսիկ բանաստեղծի մշակման մեջ: Ժիշտ է, ինչպես զրի առած մի շարք վերաթափումների մեջ, այստեղ ևս աղայի լողալով գետը անցնելու դժվարին հանգամանքը դարձյալ կապվում է աղջկա հարազատների և գյուղի բնակիչների շարակաժողովության հետ, սակայն նրա հանգուցալուծումը, նրա եզրափակիչ տեսարանը, իր ներքին բովանդակությամբ, զեղարվեստական նոր առանձնահատուկ երանգով է օժտում ստեղծագործությունը: Սիրած կույսի այսի վրա եղած բնածին խալը, որը գուցե ժամանակին անասելի հմայք էր տալիս նրա դեմքին, հանկարծ նկատելի առատ է դառնում աղայի աչքին: Եվ արտաքուստ աննշան,

սակայն էականորեն ծավալվող այս հանգույցը սառնում է ողբերգական ըզ-
վանդակություն դառնում սիրահար աղալի կործանման պատժառք:

Գեաք է ասել, որ երկը զրված է գեղարվեստական ըարժր մաշակով:
Հեղինակն ունի պարզ ու պատկերավոր լեզու: Ստեղծագործությունը հարուստ է
քնարական գեղումներով, որոնց մեջ հեղինակն ուղղակի կերպով արտահայ-
տում է իր հույզերն ու զարումները, սրտակից զրույցի ընկնում ընթերցո-
ղի հետ, և որը և ըստհայտում է պատկերավոր երևույթների նկատմամբ ունե-
ցած ըանաստեղծի մոտեցումն ու գնահատականը:

,,Անթառաման, զարսկական նորահայտ այս պատումը, ինչ խոսք,
դեռևս կարիք ունի մանրագնին ուսումնասիրության: Մենք այն ներկայաց-
րինք մեր կողմից կատարված նախնական ուսումնասիրության արդյունքով:
Հետագա լուրջ և հետևողական հետազոտությունները, թվում է երևան կըն-
րեն նաև նրա սկզբնաղբյուրը, որից օգտվել է ընտաստեղծը:

ԺԱՄԱՆԱԿԱՆԻՑ ՊԱՐՄԻՑ ՎԻՊԱԿԸ

Ժամանակակից պարսից արձակում, ուր տիրապետող ու տռաջատար են փոքր ժանրերը սկսած 60-ական թվականներից և, հաեկազես, ներկայումս աշխուժացել և զարգացման ուշագրավ միտումներ է դրսևորում վիպակը:

Իրանի ժամանակակից գրականության սկզբնավորման և կազմավորման պատմության անդրադառնալիս ակնբախ է դառնում վիպակի ժանրի նշանակալից դերը, նոր, ժամանակակից ընդլայնի արձակի զարգացման, նրանում ռեալիստական միտումների խորացման գործում:

Չնայած իրանի գրականության մեջ դասական արձակը մեծ ավանդույթներ չուներ և մասնագետներից մեկի դիպուկ ընդդռամբ , , մի կողմ էր բանաստեղծության օվկիանոսում, , , ժամանակակից արձակը իր զարգացման առաջին քայլերն սկսեց մեծ ժանրերից:

Վեպի ժանրով էր գրված պարսիկ լուսավորիչ Ջեյն - օլ - Աբդին Մառադեի , , իբրահիմ բեկի մանապարհորդության օրագիրը, , եռապատում/1888, 1906, 1909/: Վիպակի ժանրին դիմեց նույնպես գրող-լուսավորիչ Աբդուռահիմ Քալեբզադեն, իր , , Քալեբի նավը կամ Ամադի գիրքը, , / 1894/ և , , Մշարառասերների մամփորդությունը, , , գրքով: Մի քանի պատմավեպեր ստեղծվեցին արդեն 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին / Սանաթի գաղթ Զերմանիի, Մոհամեդ Բադիր Միրզա Խոսրովի, Աղա Շեյխ Մուսայի վեպերը և այլն/:

Սակայն, հայտնի է, թե սկսած անցյալ դարի վերջերից իրանում որքան փոփոխուն և անկայուն էր հասարակական-քաղաքական իրավիճակը: Ֆեոդալական տնտեսաձևի ընդերքում զարգացող բուրժուական հարաբերությունները հանգեցրին 1905-1911թթ. բուրժուա-դեմոկրատական հեղափոխությանը, որին գրեթե անմիջապես, ընդամենը մեկ տասնամյակ անց, հաջորդեց ռեակցիայի երկարատև շրջանը: Տասնամյակներ շարունակ չկայունացող իրականությունը, ինչպես և պետք էր սպասել, մեծապես արգելակեց պարսկական վեպի զարգացումը, ժանր, որի համար անհրաժեշտ պայման է իրականության ամրոցական վերստեղծումը, անհատի և միջավայրի փոխարաբերությունների ըացահայտման հեղինակային կոնցեպտուալ ամրոցականությունը:

Այս հանգամանքների շնորհիվ է, որ պարսից գրականության մեջ վեպի փոխարեն, որի զարգացման սոցիալ-գեղագիտական հիմքերը, ինչպես նկատել են սովետական արևելագետ Ե.Բերտելսը և չին իրաւագետ Յ.Ռիպկան, դեռևս չէին ստեղծվել պարսկական գրականության համար, զարգացում ստացավ վիպո-

նրանց ստեղծագործություններին ընդորոշ է սոցիալ հասարակական նոր կենսահայեցողությունը :

60-70-ական թվականներին վիպակի ժանրում ակնհայտորեն դրսևորվում է երկու կարևոր միտում՝ պայքար հնի, դարև ապրածի դեմ, որ խանգարում է մարդուն երջանիկ լինել, արժանի մնալ իր ըարժր կոչմանը և ձգտում ըացահայտել այն ըարդ կուլիզիաները, որոնք անցումային փուլ ապրող հրանի կյանքում հատկապես սուր ընույթ են սղանում ֆեոդալական հետամնացության զերապրուկները պայմաններում :

Առաջին միտումը հատկապես հաշող զեղարվեստական լուծում է ստացել Ղ.Սաեղիի , ,Անը , , , , Բայալի սգավորները , , ինչպես նաև Համալ Միր Սաղեղիի , , Երկարառև զիշեր , , , Ս.Զուբերի , , Համըերությանը քարը , , վիպակներում :

Սրա հետ մեկտեղ ոչ պակաս կարևորություն է տրվում նոր, կապիտալիստական հարաըերությունների ալիքով վեր ելած, մարդկային մշտականորեն ըարժր գնահատող արժանիքները գովված ու աղծատված , ,նոր , , հերոսներին և նրանց գոյությունը պայմանավորող երևույթներին պատկերմանը / ֆ. Յոնքաըոնիի , , Երջանիկ, հանգիստ կյանը , , , Ս.Գիղեվարի , ,Հեքիաթ և հրաշք , , , Համալ Միր Սաղեղիի , , Երկարառև զիշեր , , , Բաշալի Եթմաղիի , ,Տխուր թաղի ընակիչները , , , Բահրամ Սաղեղիի , ,Երկնային թագավորություն , , վիպակները / : Սվելին, հեղինակներին առանձին զեպըերում հաշողվում է միահյուսել այդ խղիերները, դրանք վարպետորեն ներառնել սյուժեի մեկ շրջանակի մեջ, որի շնորհիվ ստեղծագործությունները ստանում են շեշտված էպիկական հնչեղություն : Այդպիսի ընդգրկումներ ունեն վերոհիշյալ վերջին երկու վիպակները :

Մարդ-հասարակություն հարաըերության մեջ անհատն առաջնային պնունը դիտելու այս միտման շնորհիվ 60-70-ական թվականների վիպակում /ինչպես նաև փոքր արձակում / առաջին պնուն են մղվում ըարոյալան խղիերները, մարդու ըարոյական ինընություն և մասնավորապես, հոգեղեն գոյություն խղիերները : Սրանով է պայմանավորված այս ժամանակաշրջանի վիպակի արտահայտված հոգեբանական ընույթը, հաճախ փոխմայնուված դրամատիկական և երգիծական հնչեղությունը : Այսպիսի ներթափանցումն է ընորոշ Համալ Միր Սաղեղիի , ,Երկարառև զիշեր , , , ֆ. Յոնքաըոնիի , ,Բարեհաշող , ,Երջանիկ կյանը , , , Բ.Սաղեղիի , ,Երկնային թագավորություն , , , Ս.Գիղեվարի , ,Հեքիաթ և հրաշք , , վիպակներին :

Մարդու անոգեղեն գոյությունը պարսիկ գրողները մերժում են հասարակական առաջավոր իղեալի, մարդու զեղաղիտական ըարժր իղեալի

դիրքերից? Այդ իդեալի հաստատումը երբեմն կատարվում է բացառման, անտիթեզի սկզբունքի զեղարկվեստական ձևով՝ նոր հարաբերություններում մերժելիս մարմնավորող նոր հերոսների կերպարների միջոցով / Ս.Դիդևարի Խալիմե Բաջի-Մալեքեն, Համալ Միր Սադեղիի վիպակի Սուսանը և մի քանի այլ հերոսներ/:

Նրանց՝ են հակադրվում հնի, դարև ապրածի անոգեղեն գոյությունները մերժող և դրանց հորձանուտից դժվարին փորձություններով դուրս եկող դրական նոր հերոսների լիարյուն կերպարները:

Այդպիսին են Համալ Միր Սադեղիի հերոս Զամալը, Ս.Զուբեդի, Թանգեստանցին, վիպակի հերոս Շիր Մոհամադը, որի կերպարում բանաստեղծականացված է հասարակ մարդու ազնիվ, առիւննող նկարագիրը:

Ժողովրդի, հասարակ մարդկանց դրական, բարձր մարդկային գծերի, ժողովրդական հոգու բանաստեղծականացումը խորթ չէ նաև գրողներ Հալալ Ալե Ահմադին, Բ.Սադեղիին և Ղուամհոսեյն Սալեղիին: Այն գուճակցվում է ժողովրդի կենցաղի և սովորությունների խոր իմացության, դրանց հյութեղ պատկերման հետ և վիպակի ժանրի երկերին տալիս է ազգային կոլորիտ: Այս կոլորիտը շեշտվում է նաև պարսից արձակի ավանդութային կոմպոզիցիոն ձևերի օգտագործման շնորհիվ, որից վիպակի ժանրը ժառանգել և իր զարգացման ցնթացքում ստեղծագործաբար կիրառել է մոնազարեի, սաժարեմեի, ինչպես նաև շրջանակավորված և արկղիկային կոմպոզիցիայի ձևերը:

Այսպիսով, բոլոր հիմքերը կան ասելու, որ վիպակը պարսից ժամանակակից արձակի առավել կենսունակ և զարգացման լիցքերով հարուստ ժանրերից մեկն է: Թերևս չափազանցություն չի լինի ասել, որ ժամանակակից պարսկական վիպակը վեպի ժանրի չզարգացած լինելու պայմաններում, հաջողությամբ իր վրա է կրում մեն արձակի զեղա-զաղափարական Ժունկցիաների ծանրությունը, միաժամանակ անկասկած, հող նախապատրաստելով վերջինիս զարգացման համար: Այդ են վկայում պարսից գրական պրոցեսում վիպակի առաջ քաշած զեղադիտական վերոհիշյալ իդեալները, այսօրվա պարսից գրականութայն առջև ծառացած հրատապ խնդիրների՝ այս ժանրի միջոցներով իրականացումը:

Դրանից հետևում է, որ պարսկական ժամանակակից գրականութայն մեջ վիպակի ժանրի պատմությունը կարու է հանգամանակից հետազոտության:

"ХАЙЯМОВСКИЕ ЧЕТВЕРОСТИШИЯ" КАК НОВАЯ СТУПЕНЬ В РАЗВИТИИ ПЕРСИДСКОГО РУБАИ.

Признание того, что в творчестве Омара Хайяма четверостишие достигло своей кульминации, стало почти общим мнением для иранской филологии. Но кульминация жанра предполагает по крайней мере две существенные черты. Во-первых, преемственность, совершенствование предшествующих достижений, включая определенное синтезирование их, во-вторых, привнесение некоего коренного изменения, обновления, осуществление качественного скачка. Обе черты характерны для рубаи Хайяма.

При невозможности точной атрибуции рубаи Хайяма следует исходить из понятия "Хайямовское рубаи". Это тип тех рубаи, которым специфичным скепсис, ирония, намек, богохульство, эпикурейство, фатализм.

Хайямовские рубаи отражают происшедший в развитии литературного рубаи переход от множественности мотивов к преобладанию философского свободомыслия, когда другие мотивы (любовь, вино, пейзаж) становятся органическими элементами основной философской темы. С другой стороны, Хайямовские рубаи по стилю во многом совпадают с особенностями суфийского рубаи: таковы их философская окрашенность, намеки, аллегоричный язык, простота высказываний. Хотя Хайямовские рубаи, как уже сказано, определенными границами связаны с рубаи его предшественников, однако, это сочетание традиционности и новаторства как в области содержательной (на базе восточного аристотелизма: Аль Фараби, Аль Кинди, Ибн Сина и т.д.) так и в области формально эстетической (отказ от обилия образности). До хайямовские философские рубаи вращались в пределах истины "жизнь переходящее явление", хайямовские же рубаи впитали в себя элементы античной философии. Его рубаи — результат его философского мышления. Например, принятое в персидской поэзии использование четырех первоэлементов (воздух, вода, земля, огонь) у Хайяма переосмыслено в соответствии с собственным философским

мышлением. У его предшественников и современников (Мраззи и т. д.) эти антитезы служат лишь "поэтическим аксессуаром".

Как только шах увидит огонь таланта моего,
От земли до Луны меня поднимет.
Как только услышит от меня двустинные, подобное
(чистой) воде,

Подарит резвого коня, подобного ветру.

(См.: Диван-э амир ом-шоара Мраззи, "Робайат",
Тегеран, 1939).

Хайям же, обыгрывая тему традиционных антитез, как бы синтезирует в них два начала: философское и поэтическое.

Поскольку строение натуры соответствует желанию твоему
лишь на миг,

Или весело живи если даже творят над тобой насилие,
Общайся с мудрецами, ведь основа твоего тела -
Пыль, эфир, капля и искра.

(См.: Омар Хайям, Робайат, Москву, 1959).

Рубай выдержано в духе Хайямовской философии - в соответствии с положением Ибн Сины - что кроме земли, воды, воздуха и огня, все другие тела состояются из них. "Образование вещей происходит на основе того, что эти первоэлементы переходят друг в друга, как например, воздух превращается в воду, земля в воду, вода в землю, а также и огонь". (В.К. Чалоян, Восток - Запад, М., 1968, стр. 182). В своем философском трактате Хайям пишет, что "небеса и светила не возникают и не исчезают" (см. С.Б. Морочник, Б.А. Розенфельд, Омар Хайям, Сталинабад, 1957, стр. 110). Этот тезис: вечности материального мира четко обособливается в его четверостишиях. Как известно, из этой концепции вытекает концепция круговорота веществ, которая неоднократно варьируется в серии рубай про царей, про гончара, про кувшин и т.д. В этой серии рубай один из показательных для мировоззрения Хайяма образов - гончар. Молчаливый образ гончара воплощает в себе дух практического земного обитателя - мастера, который является живым свидетелем столь невероятного варварства, превращения человеческого праха в кувшин.

В мастерскую гончара совершил вчера прогулку,
Увидел у гончарного круга мастера,

Отважно делал кувшинам горлышко и ручки,
Из черепа царя и из рук бедняка.

Это столкновение двух начал жизни (в образе гончара) и смерти (в образе кувшина) воспроизводит в финале снятие антагонизма "высшие и низшие". Немало места занимает комический элемент, начало которого принадлежит слову "отважно". Надо отметить, что все мотивы предшественников (любовь, вино, пейзаж и т.д.) использованы Хайямом для "самовыражения, и отчуждения от религиозных запретов".

Мотив вина имеет в персидской литературе устойчивую традицию. Как известно, зороастрийцам не было запрещено пить вино. Вопреки мусульманской религии, запретившей употребление вина, Хайям с новой силой хвалит вино, продолжая древнейшие иранские традиции. Хайям утвердил в светском рубаи элемент хамрият (винная поэзия).

Тебе говорят: рай и эдем с гуриями-это хорошо.
Я говорю, что виноградный сок хорошо,
Бери наличным (что дают) и откажись от обещанного,
Ибо звук барабана издали слышать хорошо.

Это "великолепная проза", по своей ясности и простоте передающая свободомыслие поэта. Монолог "я говорю: виноградный сок хорошо" подчеркнуто демонстративен по отношению "всеобщего мнения: Говорят; рай и эдем с гуриями - это хорошо. 3-ья строка - сентенция "Бери наличным (что дают) и откажись от обещанного", а финал - поговорка завершающая сентенцию. Современный эквивалент этой идеи звучит: "лучше готовый уксус, чем обещанная халва". Что касается эстетики Хайяма, то, как мы уже отметили, его поэзия характерна прямолинейностью, простотой и логичностью формулировок. Хайям особенно не увлекался утвердившейся в персидской литературе образной системой и красноречием. Как заявляет М.Н.Османов, у Хайяма выразительность преобладает над изобразительностью, экспрессивность над образностью. (См. М.Н.Османов, Проблемы и поиски; в кн.: "Омар Хайям", М., 1972, стр. 176).

Любовь - доминирующий мотив в рубаи. У предшественников Хайяма любовные рубаи развивались в русле "салонной забавы". Там в полной мере проявляется утонченное и усложненное искусство.

Твоя серебристая грудь горностаем прикрывает камень,
(сердце)

Твой локон черным янтарем обрисовывает хрусталь (лицо).
О ты, с устами попугая (сладкие), но с грацией онагра,
Твоя красота мертвеца поднимает из гроба.

(См. Диван-э ошад Онсори Баяли "Робайат"
Техран, 1962).

А у Хайяма любовь не самоцель. Эта тема служит лишь поэтическим средством для основной философской идеи стиха. К тому же Хайямовские рубаи не нуждаются в дополнительных выразительных средствах. Хайям прост и лаконичен. Однако надо отметить его тяготение к звуковым краскам и к игре слов. Ритмично-интонационные и звуковые приемы украшают Хайямовские стихи, приходя на смену многогранной образной системе предшественников и смягчая рационалистическую риторичность его стиха.

Каждая пылинка, что на поверхности земли,
Была солнцеликой с челом,
Осторожно вытерай пыль с твоего лица,
Ибо это было милое личико красавицы.

Здесь сравнение предмета изображения (красавицы) с небесными светилами — солнцем и луной — не является открытием поэта. Тут он пользовался традиционными образами предшественников.

В литературном светском рубаи до Омара Хайяма не существовали религиозные темы. Иногда лишь проявляется элемент умаления религии во имя выражения чувств к возлюбленной, что есть зачаток антирелигиозных и богохульных рубаи. Если предшественник Хайяма из чувств к любовнице менял "Каабу на христианский храм" то этот элемент "умаления религии" у Хайяма превратился в иронию, в насмешку, а нередко в бунт против бога и религиозных обрядов.

Одна рука на коране, другая на чаше.

То благочестивы, то нечестивы мы,

Под этим бирюзовым небосводом,

(Живем) мы, полубезбожники, полумусульмане.

Итак, новое качество в истории развития рубаи, привнесенное Хайямом состоит в том, что он на основе художественных достижений предшественников четверостиший создал новый тип рубаи.

"преимущественно философский".

Это было одной ступенью, достигнутой такой традиционной жанровой формой, как рубаи.

ՆՈՐ ՊԱՐՍԿԵՐԵՆ ԳՐԱԿԱՆ ԼԵԶԱԿԻ ԶԱՅՆԱՎՈՐ ՀԱՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՀԱՐՑԻ ԵՈՒՐՔ

Լեզուների պատմա-համեմատական ուսումնասիրության զործում անշափ կարևոր է նրանց հնչյունաբանական ուսումնասիրությունը: Դա հնարավորություն է տալիս, մի կողմից հնչյունական համապատասխանությունների հիման վրա հանելու հնչյունական օրենքներ, մյուս կողմից այդ հնչյունական համապատասխանություններից հանված օրենքների կիրառմամբ բացահայտելու և ստուգելու ծագմամբ մինչ այժմ անհայտ կամ կասկածելի բառերի ծագումն ու նրանց միջոց մեկնաբանությունը: Հնչյունական ուսումնասիրության շնորհիվ հնարավոր է դառնում որոշել լեզուներից կատարված փոխառությունները ժամանակը, թե լեզվի զարգացման որ աստիճանում են տեղի ունեցել այդ փոխառությունները և ինչպես փոխառու, այնպես էլ փոխառու լեզուներում տեսնելու նրանց հնչյունական և հնչյունաբան համակարգի էվոլյուցիան, որն իր հերթին մեծ կարևորություն ունի ընդհանուր հնչյունաբանության պատմության ուսումնասիրության համար:

Հնչյունաբանական ուսումնասիրության մեջ իր առանձնահատուկ տեղն ունեն ժայնավոր հնչյունների համակարգը, նրանց միջոց արտահայտումը: Այս բանը հատկապես վերաբերում է պարսկերեն լեզվին, որն իր զարգացման ընդ որ շրջաններում, որդեգրելով սեմական ծագում ունեցող հին և նոր գրությունները, ընդ որ ժամանակներում ի վիճակի չի եղել լրիվ արտահայտելու ժայնավոր հնչյունները, որը և առիթ է տվել նույն բանի տարբեր տառադարձություններին ու արտասանություններին և դրա հետևանքով զգալի անճշտություններ:

Այս բնագավառում նկատվում են մի շարք անճշտություններ ինչպես ուսուս / Զալման, Ժուկովսկի / ու եվրոպացի / Հոուս, Բրիտանսեն /, այնպես էլ հայ / Գ. Դավիթ, Հ. Սմադյան / իրանագետների աշխատություններում, հատկապես նրանց, որոնք աշխատել են պարսից շրջապատից, պարսից լեզվական կենտրոններից կտրված, կամ էլ ծանոթացել ու ուսումնասիրել են պարսկերենը թուրքերենի և այլ լեզուների միջնորդությամբ ու ազդեցությամբ: Այս հանգամանքը իրեն զգացնել է տվել նաև մի շարք այլ գիտնականների հետազոտություններում:

Անճռու թյուրմաները վերաբերում են առաջին հերթին ,, e ,, ,
,, 0 ,, նոր պարսկերենի գրական լեզվում ոնալ գոյություն ունեցող,
սակայն նշված գիտականների կողմից մանաշում չգտած հնչյուններին:

,, e ,, և ,, 0 ,, հնչյունները նշված գիտականների կողմից փո-
խարինված են $\tilde{e}$ և $\tilde{a}$ / $\tilde{i}$, $\tilde{u}$ / կարճ ձայնավորներով, որոնք իրականում
ընդհանրապես բացակայում են նոր պարսկերեն գրական լեզվում:

ինչպես հայտնի է ,, e ,, -ն պարսկերենի առաջնալեզվային մի-
ջին ընթացման, կարճ, սակայն որոշ դիրքերում երկար ձայնավոր
հնչյուն է: Բառակազմում ,, e ,, -ն համեմատաբար ավելի բաց է արտա-
սանվում, քան ըստմիջոցով կամ ըստավերջում գտնվելիս: Անշեշտ, բաց
վանկում, հատկապես խուլ բաղաձայնից առաջ գտնվելիս, այն որոշ չա-
փով կրճատվում է, օրինակ *sepaś* ,, ապա ,, , ,, e ,, -ի ավելի բաց
վարիանտը գոյանում է կիսաձայն y-ին նախադաս լինելիս. այստեղ այն
արտասանվում է համարյա ,, i ,, -ին նման և հենց *i* -ով էլ տառա-
դարձվում է. օրինակ *biya* ,, արի ,, , *biyade* ,, ոտքով ,, :
,, e ,, -ն պարսկերենի այբուբենում չունի հատուկ նշան: Գործածվում
է այդ հնչյունը կարգալու բարձր - *šagerd* ,, աշակերտ ,, ,
նշանը: ,, e ,, -ի օրինակներ *del* ,, սիրտ ,, , *efteśā* ,, խառնու-
կություն ,, , *fehrest* ,, ցանկ ,, , *estemālat* ,, փաղա-
քում ,, , *seres̄k* ,, արտասուք ,, և այլն:

Պարսկերենի իզաֆեթը առասանվում է ,, e ,, օրինակ
ābe pak մաքուր ջուր: *ketabe šagerd* ,, աշա-
կերտի գիրք ,, :

Հնչվող, այսպես կոչված համր, ,, h ,, -ն նույնպես արտա-
սանվում է ,, e ,, . օրինակ *xane* ,, տուն ,, , *se*
,, երեք ,, , *lane* ,, լուսն ,, , *mive* ,, մոր ,, և այլն:

Այս բոլորով հանդերձ տրադիցիայի ազդեցությամբ այդ հնչյու-
նը համախառն առաջադրված ենք տեսնում ,, i ,, -ով, որը, իհարկե,
միշտ է $\tilde{i}$ նվ ոչ մի գրագետ պարսիկ, երբևիցե չի արտասանի:

dil ,, սիրտ ,, , *gil* ,, ցեխ ,, , *zizek* ,, գրահ ,, ,
pidār ,, հայր ,, , *šāgird* ,, աշակերտ ,, , այլ միշտ
del ,, ջուր ,, , *zereh* ,, քիչ ,, , *pedār* ,, փեսայի
մեծ *eyāmāt* ,, պարտք ,, , *exteśās* ,, և ոչ մի դեպքում *ixāmāt* ,, քիչ:
նշանը $\tilde{e}$,, հնչյունը $\tilde{i}$,, և ոչ մի դեպքում $\tilde{u}$,, հնչյունը $\tilde{u}$,,

օրինակ՝ նպ. *čēhze* - նպ. *čibax* ,, ապ. *abestān* ,, պահ. *apustan*:

նպ. *pedär-hy. pitar*, նպ. *pesär* - պահլ. *puzar*:
 նպ. *behešt* - հպ. *vahista*:
 ԳՆԼ. *ē* նպ. *e* օրինակ՝ նպ. *ferēste* < ԳՆԼ. *frēštak*:

Այսպիսով, խուսափելով Թյուրիմացու թյուններից երբեք չի կա-
 րելի ,, *e* ,, հնչյունը տառադարձել - ,, *i* ,, -ով, որը նույն
 հնչյունի հպ. արտասանությունն է, կամ էլ ,, *ē* ,, -ով, որը ԳՆԼ.
 միջին պարսկերենի արտասանությունն է:

,, *o* ,, հնչյունը - հետևելով զվային, միջին բարձրացման,
 շրթնայնացված ձայնավոր է, որը ընդհանրապես միջին փակվածությամբ,
 կարճ, սակայն որոշ դեպքերում նաև եկար ձայնավոր հնչյուն է: Գարս-
 կերենի *արբուհեն* որոշակի նշան չունի, բայց այն համապատասխանում
 է զմամբին կամ փիշին: Օրինակ՝ *gol* ,, վարդ, ,, *Ostad*
 ,, վարպետ, ,, *mošt* ,, բուռնցք, ,, *por* ,, լի, լե-
 ցուն, ,, *možgān* ,, թարթիչներ, ,, և այլն:

Մինչդեռ այս հնչյունը նշված գիտնականների կողմից տառադարձ-
 վում է ,, *u* ,, -ով, ինչպես օրինակ՝ *gul, mušt, pur, mušgar*
 որը սակայն հեռու է իրականությունից:

Նպ. *o* < հին իրանական *u* օրինակ՝ հպ. *uta* - նպ. *o* շաղ-
 կապը, ավ. *ustia* նպ. *ōstor*, պահլ. *ō* "հպ. *u* " օր. նպ. *բո*, պահլ.
 նպ. *ostoxān* ԳՆԼ. *astuxan* նպ. *toxm* ԳՆԼ. *tōxmāk*:

Ինչ վերաբերվում է միջին պարսկերենի ,, *ō* ,, -ին /երկար
 ձայնավոր/, որը ծագում է հպ. *au*, *u*, *ava*, *uva* -ից ապա այն
 համապատասխանում է նպ. ,, *u* ,, -ին, այսպես՝
 ԳՆԼ. *moš* - նպ. *muš* ԳՆԼ. *dōst* - նպ. *dust*, ԳՆԼ. *hōš*
 նպ. *huš*, ԳՆԼ. *šōr* - նպ. *šur*:

,, *o* ,, -ն նոր պարսկերենի գրական լեզվում զոյություն
 չունի և ,, *ō* ,, -ով տառադարձվել սխալ է: Այն բոլոր բառերը, որ
 բերված են ,, *ō* ,, -ով Պ. Հուսեյնի, Ֆ. Յուսեֆի, Հ. Ամառյանի մոտ
 ունեն ,, *u* ,, հնչյունը: Այսպիսով, ոչ թե՛ *dōst*, *rōm*, *gōr*
hōš, այլ *dust*, *rum*, *gur*, *huš*:

Նույն նկատառումները վերաբերում են նաև ,,ē,, -ին:
 ,, ē ,, , հնչյունը նոր պարսկերենում գոյություն չունի: Նշված գիտ-
 նականները այս գրություններով արտահայտել են իրականում գոյություն
 ունեցող ,, i ,, , հնչյունը, որը ,, ē ,, , -ով փոխարինելը չի արդարաց-
 վում ոչ պատմականորեն և ոչ էլ այլ նկատառումներով: Պատմականորեն,
 նախկին, ,, ē ,, , - , , , , , որ հանդիսանում է ներկայիս ,, i ,, , -ն
 և ամենակիս միշտ չէ այն տառադարձել և արտասանել *tēy, bēd, Na-
 hēd, asprēs* և այլն, այլ՝ *tiy, bid, Nāhid, aspris* !

Ի միջի այլոց այս բոլոր օրինակներում և ընդհանրապես ,, i ,, -ն
 երկար ծայնավոր է, որը հառապես շեշտի տակ փակ հնչյուն է: Օրինակ՝
did, čir, pir, ziba և այլն:
 Նպ. "i" < ին իրանական "ai", "ae" օրինակ՝ *daēva-*
div, spaeta-spid, zāša-zis :
 ,, u ,, , -ն հետևելովային, վերին բարձրացման, փակ շրթնայնացած
 երկար ծայնավոր հնչյուն է: Օրինակ՝ *kur, mur, burn, kupāl,*
dust և այլն:

Պարսկերենի այբուբենում արտահայտվում է ,, y ,, , -ով:
 Սա նույնպես տրդիցիայով, անհիմն կերպով տառադարձվում է
 որպես ,, ū ,, , :

Նպ. "u" < հպր. *ū* , ալ. *ao* , հպ. *au* - օրինակ՝
 Նպ. *dur* հպ. *dūrā* , Նպ. *gūr* - ալ. *gaona* , Նպ. *zuž* - հպ. *zauča* ,
 հպ. *daušta* - Նպ. *dust* , հպ. *dragā* - Նպ. *dozuy* :

Այսպիսով՝ *zumi, kur, čur* և ոչ թե՝ *zūmi, kūr, čūr* :
 Եվ վերջապես տրդիցիոն տառադարձության մեջ ընդունված է
 առաջնալեզվային ստորին բարձրացման, բաց, կարճ / երբեմն միջին տևողու-
 թյամբ / , ոչ շրթնայնացած ,, ä ,, , հնչյունը, որ պարսկերենի այբու-
 բենում հատուկ նշան չունի, ի տարբերություն երկար, ,, ā ,, , -ի արտահայտ-
 վում է սովորական ,, a ,, , -ով:

Երկու պատճառով դա նույնպես արդարացված չէ, քանի որ դա
 համընկնում է բոլոր լեզուներում գոյություն ունեցող հետևելովային
 տևողությամբ երկար ,, a ,, , , ծայնավորի հետ: Ինչպես նաև արդարացված չէ
 պատմականորեն. այսպես՝ հին պարսկերենը ունենր երկու տեսակ *a* , որոնք
 զանազանվում էին իրարից միայն տևողությամբ / *ā* , *a* / երկար և
 կարճ:

Միջին պարսկերենն էլ այս վիճակում էր գտնվում, բայց նոր պարս-

կերենը այդպես չէ: Ձայնավորների լուսավորության տարբերությունները վերացվել է, երկար ու կարճ չի մնացել այլևս: Այն ինչ որ հին և միջին պարսկերենում „ā“ -եր /երկար/, դարձել է սովորական „a“, , իսկ այն ինչ որ „ā“, - էր /կարճ/, այժմ դարձել է „ä“, : Օրինակ՝

հպ. *hama* մպ. *ham* նպ. *hām*
հպ. *dasta* մպ. *dast* նպ. *däst*
հպ. *hāča* մպ. *hač* նպ. *äz*, մինչդեռ՝
հպ. *kāma* մպ. *kām* նպ. *Kām*
հպ. *āzāta* մպ. *āzāt* նպ. *āzād*,

էլ շենք խոսում այն մասին, որ այդ հնչյունը ունենում է այնպիսի տառադարձություն, որը ամենևին կապ չունի նրա ունեցած արտասանության հետ, ինչպես օրինակ՝ *der* /փոխանակ *där* /, *ten* /փոխ. *tär* / Զրիստենսենի մոտ: *jiger* /փոխ. *jegär* / *Juvan* /փոխ. *jävän* / *fjemšid* /փոխ. *jämšid* / Ամառյանի մոտ: Ելնելով վերը շարադրածից և խուսափելով տառադարձության օգտագործումից, անհրաժեշտ է ամենուրեք, որտեղ մեջ ենք ընդունում թանկերի նոր պարսկերեն գուգահեռները, կիրառել տառադարձության միջոց ձևերը, որոնք պետք է հիմք ծառայեն հնչյունաբանական վերլուծությունների համար:

Այդ հատկապես կարևոր է, եթե նկատի ունենանք, որ հայերենում իրանականից փոխառյալ բառերի ընդհանուր գուգարից, լինեն դրանք անմիջական, արաբերենի կամ էլ թուրքերենի միջոցով անցած, մոտավորապես չորսից . հինգ հարյուրը փոխառյալ են նոր շրջանից:

К ИЗУЧЕНИЮ ПРОНИЦАЕМОСТИ ЕДИНИЦ РАЗНЫХ УРОВНЕЙ В КУРДСКОМ ЯЗЫКЕ

Вопрос о проницаемости единиц разных уровней в курдском языке (как, впрочем, и в других языках иранской группы), являющийся частью сложной проблемы структурной организации этих единиц, ни в практическом и ни в общетеоретическом плане как таковой до сих пор не ставился, хотя сам факт выявления свойства проницаемости у тех или иных единиц языка давно зафиксирован в соответствующих разделах работ по курдскому языку (см. напр.: о проникновении частиц *дъ, об, на, нажи* в состав парадигматических форм сложных и некоторых префиксальных глаголов — в работе К. К. Курдоева "Грамматика курдского языка", М., — Л., 1957, стр. 196-198; там же о так называемом расщеплении сложного глагола, стр. 206-217; 266-270; см. так же в работе Ю. Ю. Авалиани "О параллелизме функционирования двух структур сложного глагола в курд-манджи", сб. "Вопросы востоковедения", новая серия, № 145, Самарканд, 1965, стр. 54-62 и т. д.).

Объектом рассмотрения в настоящей статье служат устойчивые словосочетания курдского языка, обладающие свойством проницаемости.

Будучи единицами языка, соотносящимися с понятием, устойчивые словосочетания реализуются в составе предложения в функции самостоятельного синтаксического члена, обнаруживая свойственные им соответствующие синтаксические связи с другими членами предложения. При этом форма установления связи с членами предложения тем или иным устойчивым словосочетанием зависит от характера его структурной организации. Это обстоятельство обуславливает объединение устойчивых словосочетаний в следующие группы:

а/ Устойчивые словосочетания, лишенные свойства проницаемости (здесь и далее проницаемость рассматривается в качестве свойства, при котором между постоянными компонентами устойчивого словосочетания заключается тот или иной член предложения), т. е.

не допускающие синтаксической связи с соответствующими членами предложения внутри своей структурной организации: сар зэнга дьрана ("маковой росинки во рту не было, с самого утра ничего еще не пил, не ел после сна" букв. питающийся зубным налетом); нав у денг ("слава, славный, выдающийся", букв. имя и голос); мина пьльнг ("очень красный, докрасна раскаленный от огня", букв. как тигр) и т.д. Эта разновидность устойчивых словосочетаний курдского языка представлена оборотами, реализующимися, главным образом, в изафетной, парной, повторной и сравнительной конструкциях, а также устойчивыми словосочетаниями модели глагол + имя (в виде слова или словосочетания) и некоторыми предложными конструкциями именного характера.

б/ Проницаемые устойчивые словосочетания, устанавливающие синтаксическую связь с тем или иным членом предложения внутри своей структуры: с ре фьланк се валай ("кто-либо тупой, бестолковый, несообразительный (человек)", букв. голова чья-то пустая); *пярэза фьланкэсе брэн* (или *гиландын*) ("надоедать кому-либо; мучить кого-либо") и т.д. Эта же разновидность устойчивых словосочетаний представлена оборотами, имеющими структуру предложения и устойчивыми словосочетаниями модели "имя + глагол".

Проницаемость устойчивых словосочетаний, находящаяся в прямой зависимости от характера их структурной организации, предопределяет ряд специфических особенностей функционирования таких единиц в системе языка.

Г. Устойчивые словосочетания, имеющие структуру предложения, как правило, допускают вклинивание субъекта предложения (пышта *чи т'энэ* - "он беззащитный", букв. спины у него нет) и, в зависимости от характера глагольного компонента, соотносятся либо с глаголом, либо же с прилагательным:

а/ с прилагательным соотносятся устойчивые словосочетания, глагольный компонент которых носит именной, составной характер (дэсте фьланкэсе валайэ - "кто-либо бедный, совсем не имеет денег", букв. рука чья-то пустая) или же выражен переходным глаголом (адыле фьланкэсе му кэр дькэ - "у кого-либо светлая голова, кто-либо умный, ясно, логично мыслящий, человек большого, тонкого ума", букв. чей-то ум и волос разрезает);

б/ с глаголом соотносятся устойчивые словосочетания, глагольный компонент которых выражен непереходным глаголом (сб/шт сэр фьланкэсер'а дэрсас бу - "кто-либо упал в обморок")?

2. Устойчивые словосочетания, имеющие синтаксическую структуру словосочетания, как правило, допускают вклинивание объекта (дополнения) предложения и соотносятся с глаголом (хуна фьланк се харан - "пить (сосать) кровь чью, кого, много и вдоволь притеснять кого-либо"); ас/ле фьланкэсе т'ь/и кьрн - "настаивать кого-либо, настаивать на определенном ладе" и т.д.).

Устойчивые словосочетания курдского языка, допускающие вклинивание соответствующих членов предложения между образующими их постоянными компонентами (именным и глагольным), таким образом, обнаруживают принадлежность только к двум лексико (фразео)-грамматическим разрядам - глаголу и прилагательному. При этом устойчивые словосочетания - прилагательные реализуются только в структуре предложения и характеризуются тем, что глагольный компонент в них или выражен переходным глаголом, или же - именным составным сказуемым. А глагольные устойчивые словосочетания выступают либо в структуре словосочетания, либо же в структуре предложения, при которой глагольный компонент выражен непереходным глаголом.

Обращает на себя внимание то, что структура проницаемых устойчивых словосочетаний далее предопределяет пути и способы образования от них слов-derivat - цельнооформленных лексических единиц, параллельно функционирующих с ними в системе языка:

а/ Derivaty устойчивых словосочетаний, соотносящихся с именем прилагательным, как правило, бывают именами прилагательными в виде цельнооформленных слов, возникших в результате словосложения (ср. д ств кьри - "щедрый, даровитый") и дэсте фьланкэсе вакьрийэ - ("кто-либо щедрый, даровитый");

б/ Derivaty глагольных устойчивых словосочетаний, реализующихся в структуре предложения и имеющих глагольный компонент, выраженный непереходным глаголом, как правило, бывают именами существительными, представляющими собой реализацию моделей словосложения (ср. навдэртэ/тн ("известность") и

наве фыланкэсе дэркэт ("кто-либо стал известным") или дьлк тьн ("любовь, влюбленность") и дьле фыланкэсе кэтэ беванкэсе ("кто-либо влюбился в кого-либо");

в/ Дериваты глагольных устойчивых словосочетаний, реализующихся в структуре словосочетания, как правило, являются глаголами, возникшими лексико-синтаксическим способом словообразования (ср. д степкьрн "начинание, начало; приступать к чему-либо, начинать что-либо") и дэст бь фылантыштн кьрн ("приступать к чему-либо, начинать что-либо"); ч'э в'лэкьрн ("подражание, подражать") и ч'эв ль фыланкэсе кьрн ("подражать кому-либо") или дэйлекьрн ("будить, зов, поднятие, подъем") и дэй ль фыланкэсе кьрн ("окликать, звать кого-либо, судить кого-либо"); д ст екьшандьн ("отказаться, отказ") дэст нь фыланкэсе кьшандьн ("отказаться от кого-либо, не признать кого-либо" и т.д.).

Во всех перечисленных случаях дериваты возникли в результате лексикализации соответствующих устойчивых словосочетаний и мотивируются ими. Само же явление лексикализации обусловлено экстралингвистическими факторами: устойчивые словосочетания и их дериваты обеспечивают потребность разных участков лексико-семантической системы языка: первые обозначают действия, состояния или признаки, а последние являются именами этих действий, состояний или признаков. Разные семантические структуры, закрепленные за ними, таким образом, представляют им право рассматриваться в качестве самостоятельных единиц языка и включаться в соответствующие словари.

Выделенные три группы дериват, свидетельствующие об определенных путях и закономерностях становления слов на базе устойчивых словосочетаний, в известной степени проливают свет и на вопрос о так называемом расщеплении сложного глагола, в частности, на отношения между его так называемыми контактными и дистантными структурами, на пути рассмотрения расщепления в более широком плане, а именно в плане возможностей установления различного типа синтаксических связей единицами разных языковых уровней в системе предложения.

Как известно, этот вопрос неоднократно служил объектом исследования курдоведов. Однако, судя по всему, он нуждается в

дополнительном рассмотрении, поскольку в его интерпретациях имеется много неубедительного, неясного, запутанного.

Прежде всего, отсутствует четкое отграничение расщепляемых и нерасщепляемых сложных глаголов друг от друга. Не установлены отличительные признаки расщепленных структур и устойчивых словосочетаний, а также закономерности в образовании последних. Нередко расщепляемыми структурами называются обычные устойчивые словосочетания, не имеющие деривата или имеющие дериват в виде имени существительного, но не глагола и т.д.

Специальное изучение данного вопроса приобретает особое значение не только в связи с необходимостью выяснения возможностей параллельного функционирования двух структур — контактной и дистантной — в пределах одних и тех же глаголов, но и для четкого отграничения устойчивых глагольных словосочетаний от сложного глагола. В частности, представляет особый интерес ответ на вопрос: чем отличаются устойчивые глагольные словосочетания от так называемых расщепленных структур, с одной стороны, и чем отличаются дериваты глагольных устойчивых словосочетаний от контактных структур сложного глагола, с другой стороны? Дистантные структуры сложного глагола как в языковом, так и в речевом плане обычно трудно различать от устойчивого словосочетания, так же, как и трудно различать их дериваты от глаголов контактной структуры. Дело еще более осложняется тем, что контактные и дистантные структуры одного и того же глагола, если они в действительности таковыми являются, не только с точки зрения структуры, но и в плане содержания никогда не отождествляются друг с другом, обнаруживая тем самым один из важных признаков, отграничивающих друг от друга устойчивые глагольные словосочетания и их дериваты.

Исследования контактных и дистантных структур глагола позволили установить, что глаголы в контактной структуре выражают более общие, отвлеченные, абстрагированные значения, в дистантной же структуре — более конкретные и определенные.

См. Е.К. Авакяни, *Инт. работа*, там же).

Кроме того, глаголы могут функционировать в обеих структурах в пределах основного исходного значения, но обнаруживают расхождения в производных оттенках. Если к этому добавить и то, что дистантная структура — это лишь описательное обозначение дан-

ного действия или состояния, а соответствующая контактная структура, кроме обозначения действия или состояния, является еще и названием этого действия или состояния, то станет ясным, что соотношения между обеими структурами оказываются ничем не отличающимися от соотношений между устойчивыми словосочетаниями и их дериватами, поскольку, как уже выше отмечено, устойчивые глагольные словосочетания являются обозначением действия или состояния, а их дериваты — названиями этих действий или состояний.

Указывая на возможность расщепления сложного глагола и образования им дистантной структуры, некоторые исследователи склонны утверждать, что глаголы в расщепленном состоянии избегают изафетные показатели и что сопровождение их именного компонента изафетно-предложным показателем "и" является лучшим подтверждением того, что этот компонент носит морфемный характер и лишен словесной автономности (см. И.И.Авадзяни. Исследования в области сложного глагола и глагольной фразеологии курдского языка. АДЦ, Тбилиси, 1969, стр.24).

Это определение показателя "и", однако, не подтверждается его употреблением в свободных словосочетаниях, где он фактически выполняет роль энклитического предлога и примерно соответствует таким предлогам русского языка, как "от", "с", "из", "к", и т.д.

Примеры: *(əw) bərimən hat* ("он) пришел раньше меня"), *neziki dāre* ("близко от дерева"), *pišti hāwala* ("благодарю друзей"), *duri mən səkniya* ("остановились далеко от меня"), *mi abili dūmāna* ("против врагов"), *əw naxi mān hat* "они пришли после меня (или вслед за мной)" и т.д.

Употребление изафетного показателя "и" в свободных словосочетаниях, таким образом, свидетельствует не о морфемности компонентов расщепленных структур, а об их словесности (лексемности), нелишенности их словесной автономности. А это, в свою очередь, означает, что "расщепленная структура", как таковая, — это синтаксическая структура, допускающая словесное, лексическое (лексемное) наполнение своей модели, но не морфемное, т.е. она представляет собой не структуру соединения морфем, а структуру соединения слов — лексем.

Структура соединения лексем у расщепленных структур и

структура соединения морфем у контактных структур выделяет их в качестве самостоятельных единиц, относящихся, однако, к разным уровням языка. На самом деле, можно ли говорить о том, что *бэри фьланкэсе дан* ("гнать кого-либо") и *бэридан* ("гнать; гонение, изгнание") являются вариантами одного и того же глагола? Конечно нет. Потому, что *бэридан* является дериватом *бэри фьланкэсе дан*, о чем свидетельствует наличие в его составе предложно-изафетного показателя "и". Кроме того за ними закреплены разные семантические структуры. Или, могут ли рассматриваться в качестве вариантов одного и того же глагола *зари фьланкэсе бун* ("просить кого-либо, попрошайничать") и *зарибун* ("просить, попрошайничать, канючить; просьба") или же *зари фьланкэсе кьрын* ("дразнить, передразнивать кого-либо") и *зарикьрын* ("дразнить, передразнивание") и т.д.? Разумеется, нет, поскольку они обнаруживают свойства единиц разных уровней. Из их взаимоотношений видно, что не "контактные структуры" образовали "дистантные структуры", а наоборот, о чем свидетельствует также наличие в них показателя "и".

В таких же соотношениях находятся "контактная структура" *датибун* ("следить, ухаживать, присматривать; присмотр, уход") и "дистантная структура" *дати фьланкэсе бун* ("следить, присматривать за кем-либо") и т.д.

Явление расщепления оказывается псевдоявлением и в тех случаях, когда дистантная структура не имеет коррелята в виде контактной структуры, напр.: *дэстэгрэни фьланкэсе бун* ("обнимать кого-либо") не имеет коррелята в виде *дэстэгрэни*, от которого он мог бы образоваться (*эи Машури дэстэгрэни хэбуэ бун (кпэй)* — она и Мелжрум обняли друг друга). Этот оборот является единственной формой выражения соответствующего понятия в системе языка. Отметим также, что коррелята в виде сложного глагола не имеет и оборот *кьши фьланд ре кьрын* в значении "показать, представить"; *хэма хе гаве, тэ дьгот эйнати тэриер'а хива чардэп шэви нава эувар'а хуэ кьши ор'е кьр; (х) шьнди, хэвари, 25)*. ("В тот самый момент словно наперекор темноте, молодая луна представила себя"). Оборот *хуи фьланкэсе кьрын* (отталкивать, презирать кого-либо) мог бы иметь коррелят в виде *хукьрын*, но последний не употребляется, а если и употребляется, то без этого оборота не мотиви-

руется и воспринимается в значении "выдыхать, дуть, согревая, греть дыханием". Не мотивируется без оборота дахли нав фьландэре бун ("входить во что-либо или куда-либо") и глагол дахълбун (иногда дахлибун), воспринимаемый обычно в значении "впадать в засыпье" и т.д.

Все эти примеры показывают, что обороты, кажущиеся до сих пор дистантными вариантами функционирования (контактных) сложных глаголов, на самом деле либо не имеют коррелята в виде контактной структуры, либо же имеют, но не являются вторичными по отношению к ним. При этом в тех случаях, когда налицо контактная структура, последняя повторяет структуру производящего "дистантного варианта" — устойчивого словосочетания.

Однако, ради справедливости следует отметить, что не всякая контактная структура — сложный глагол представляет специфику устойчивого словосочетания, путем лексикализации которого он образовался. Речь идет о коррелятивных парах типа, напр.:

1 бьльнди фьландэре, фьланкэсе кьрын ("поднять куда-либо, к кому-либо") и бьльндкьрын ("поднять; поднятие, подъем");

2 дьреуи фьланкэсе кьрын ("протягивать кому-либо") и дьре/кьрын ("протягивать, удлинять; протягивание; удлинение");

3 кери фьланкэсе хатън ("пригодиться кому-либо") и керхатън ("пригодиться; пригодность");

4 дури фьланкэсе кэтън ("отойти от кого-либо") и дуркэтън ("отойти, отходить, отход") и т.д.

Определение в этих и подобных им коррелятивных парах производящего и производного членов сопряжено с большими трудностями. Контактные члены не отражают изафетного показателя "и", поэтому трудно говорить об их образовании на основе дистантного члена. Что касается дистантного члена в этих коррелятивных парах, то он мог бы рассматриваться в качестве варианта соответствующего контактного члена — сложного глагола лишь постольку, поскольку служит его частной реализацией, связанной, как специалисты утверждают, с необходимостью установления синтаксической связи с объектом или обстоятельством предложения. Но этот признак дает мало оснований для утверждения производности дистантного члена от контактного, поскольку, как об этом выше говорилось, в языке немало случаев, когда дистантная структура не имеет коррелята

в виде контактной структуры или же имеет, но выступает по отношению к нему в роли производящего.

В пользу того, что дистантные члены могли бы считаться первичными по отношению к контактным членам, говорит лишь то, что контактные структуры своеобразно повторяют структуру дистантных членов, указывая на них как на исходную основу. Кроме того, они, как правило, представляют больший семантический объем, чем дистантные члены. В частности, выражение ими общих, отвлеченных значений указывает на их вторичность по отношению к дистантным структурам.

ՊԱՐՍԻՑ ԼԵՋԱԻ ՀԱՐԱԴԻՐ ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԲԱՌԱ-ՋԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԲՆՈՒԹԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
ԵՌՈՐՁ

Փամանակակից պարսից լեզվի կայուն բառակապակցությունների մեջարդակի միավորների կազմում ուրույն միկրոհամակարգ են ներկայացնում լեզվում լայն տարածում գտած հետևյալ կարգի, այսպես կոչված, կայուն հարադիր բառակապակցությունները՝ / **zāman o zāman** / **زمان و زمان** /
,,ամբողջ ցամաք, տիեզերք, ամբողջ աշխարհ,, / **dār o dīvar** / **در و دیوار** /
,,շրջապատ,, / **bād o borūj** / **باد و برز** / ,,գոտագություն,,
/ **nam o nošan** / **نام و نشان** / ,,հռչակ,, / **pir o kur** / **پیر و کور** /
,,շատ ծեր, օրմահու, զառամյալ,, / **nam o nānt** / **نام و ننگ** /
,,հռչակ,, / **garm o narm** / **گرم و نرم** / ,,հարմար,, / **marz o bum** /
/ **marz o bum** / **مرز و بوم** / ,,երկիր,, / **ab o danā** / **آب و دان** /
,,կեր, կարակուր,, / **shāb o ruz** / **شب و روز** / ,,ամբողջ ժամանակ, միշտ, մշտապես,, / **gol o bota** / **گل و بوته** / ,,զարդարանդակ, զարդանկար,, / **sābz o xorām** / **سبز و خرم** / ,,զեղատեսիլ,, / **saz o dohol** / **ساز و دهل** / ,,երաժշտական գործիքներ,, :

Նշենք, որ նման կարգի լեզվական միավորները հաճախ գոյություն ունեցող բառարաններում ներկայացվում են որպես բարդ բառեր / **Персидско-русский словарь под редакцией Ю. А. Рубинчика, М., 1970, Персидско-русский словарь. Сост. проф. Б. В. Миллер, М., 1950/.**

Նրանք բարդ բառի բնութագրություն են ստացել նաև քերականության, ինչպես նաև բառակազմությանը նվիրված աշխատություններում / **В. С. Расторгуева, Краткий очерк грамматики персидского языка, Персидско-русский словарь. Сост. проф. Миллер, М., 1950, стр. 1080-1083/.**

Ինչ վերաբերում է նրանց կառուցվածքային տիպին, ապա այն որոշ մասնագետների կողմից գնահատվում է որպես զուտ բառակազմական երևույթ, իսկ ոմանց կողմից էլ դրանց մի մասը դասվում է այդ տիպի կառուցվածքի ստեղծումներին, այլ կերպ ասած՝ բառ-բարդությունների թվին, իսկ մյուս մասը՝ կայուն բառակապակցությունների կարգին / **Л. С. Пейсиков, Лексикология современного персидского языка, М., 1975 г./.**

Նման մոտեցումը անշուշտ գիտական հիմնավորում չունի, որովհետև հարադիր թառակապակցությունների ստեղծման հիմքում առհասարակ ընկած է ոչ թե թառակազմական, այլ Նախադասության համազոր անդամների շարահյուս-սական-համադասական կաղապարը՝ նրան յուրահատուկ ըուրը գծերով:

Հարադրությունները ներքնապես թարթալուծված կառույցներ են՝ համա-զոր անդամների շարահյուսական թառակապակցության ուղիղանշանազային ընդլայնվածությամբ: Սակայն թառերի նման, նրանց լեզվական միավորներ են, կայուն և վերադարձելի: Հարաբերակցելով հասկացության հետ՝ նրանք թառ-երի նման Նախադասության կազմում հանգես են զալիս այս կամ այն շարահյուս-սական դերով, կիրառության ըուրը դեպքերում պահպանելով իրենց ներքին թարթալուծելիությունը:

Անշուշտ, դժվար է խոսել հարադրությունների ըուրը յուրահատուկ-թյունների մասին, որոնցից յուրաքանչյուրը ինքնուրույն ուսումնասիրու-թյան առարկա է: Ներկա հոդվածի նպատակն է քստ հնարավորին բացահայտել այդ ստեղծումների թառ-քերականական կարգերը:

Հարադրությունները սովորաբար, իմաստի տեսակետից, ոչ թարթալուծ-վող լեզվական միավորներ են: Նրանք լեզվում կիրառվում են ոչ թե որպես շղթա՝ երկու հասկացությունների, որոնք իրենց իրականացումը գտնում են համապատասխան երկու ձևությամբ լեզվական կեղևներում, այլ որպես մեկ միասնություն: Օրինակ՝ /**ծաք օճօրք** / **درد آید** կառույցի երկու թաղարիչները չեն հարաբերակցվում արտաքին իրականության այնպիսի թարրերի հետ, ինչպիսիք են ,բամի, և ,բեղ, -ք: Հարաբերակցվողի դե-րում է հանդես գալիս ամբողջ թառակապակցությունը, կիրառելով մի երևույ-թի նկատմամբ և ոչ մի առարկայական կապ չունենալով թաղարիչների նշանա-կությունների հետ: Բաղարիչներն այստեղ կորցրել են իրենց թառական լիիրա-վությունը, որը յուրահատուկ է նրանց կառույցից դուրս: Եթե **ծաք** -ք/ **آید** / -ք և / **درد** / **درد** -ք կառույցից դուրս, առանձին վերցրած, չեն արտա-հայտում կառույցի իմաստը որպես այդպիսին, ապա նրանց կիրառվելը պետք է կրի սոսկ թաղարիչային ընդլայնված, այլապես հարադրությունը չափի ստեղծ-վել: Այս հանգամանքը, ընդհանրաբար, պայմանավորվում է հարադրություննե-րի համապատասխան շարահյուսական դերը: Այսպիսով, հարադիր թառակապակ-ցության հարաբերակցումը թառ-միավորի կողմից ներկայացվող հասկացության հետ, ուսումնասիրությունը նպատակադրում է, մղում է դեպի նրանց քերակա-նական ընդլայնված մասնաշուկում, մի հանգամանք, որն իր հերթին ի հայտ է բերում հարադիր թառակապակցությունները կյանքի կոչող հասկացությունների այն դաշտերը, որոնք ապահովվում են լեզվի թառ-քերականական պահանջները:

او دېشه تر دتمز لباس ميوشد (у हमишэ тәр о тәмиз лэбас мипушад)

«Շատ միշտ մաքուր է հագնվում»,

(у лэбаскэйӑш ра т̄яр о т̄әмиз мишуйӑд) اولباسهاش اتردتمزمشويه

"Շա հազուդեպտնեքը յաջուր է Լվանում":

اسمى قىزى تارەنە (мивэйз тәр о тазэ) "2000 йىلى 12-ئايدا"

(у мивэха ра тәр о "Үмә дһрәд рард-рард к нлннлв":
тазә михорад)

таза михорад)

Նժատն դեպքեր հանդիպում են գոյականների և ածականների միջև։

مقر وفاقه

(Файр о Файрэ) "Белая гора" (Белая гора) (Белая гора)

տով: օգտագործվող ճոշական հարադրությունը խոսակցուեթյան պրոցեսում կա-
րող է կատարել ածականին յուրահատուկ դերը, այսպես, համեմատոր

(анһа дар Ғағр о Ғағэ зэндэги миконанд) *آنها در غغر و غغه زندگی میکنند*

“ Նրանք աղքատուկյան մեջ են ապրում”

(pyhə y ʃaɪr o ʃaɪrə ast) روح نفردماقه است

"Շրա հոգին աղքատ է", Էմմ ԷԼ ԴՆՔԻ (ad o րալ) Գաղտն...

«Իրենթյունը»՝ «Բնակորոնթյուն»-ի մարդկային բնությունը՝ իմաստով և գոյական

Տարադրությունը اردو خانہ آف دکن (у дәр ханэйэ аб о гэл

зэндэги миконад)

"Ես չամուսնացա և ապրում եմ" ասելով՝ Կ. Բ. (36 0 ԲՅՈ)

ᠮᠤᠩᠭᠡᠨ ᠪᠣᠯᠦᠳᠡ ᠶᠢᠨ ᠬᠠᠨᠵᠢᠨ ᠲᠤᠰᠤᠷᠤᠭᠤᠨ (ханзайе зб о гэл)

"այս աշխարհ" իմաստով • զսահմանից դուրս բառակապակցությամբ մեջ և այլն:

Shu shu. کسم دزیاد (kām o ziyād)

"זמנה נל שיל",

Վարդ - ուշ (հարցազրույցի արդյունքները)

ԳՐԱԼԹԻՆԱՆԵՐԻ ԳՐԱԿԱՆԱՄԱՐ ԹԱՄԱԳՐԹՈՒՄԸ ՆԵՐՔՆԻՇՅԱԼ ՆԱԽԱԳԱՍՈՒԹՅԱՆ

Կադմոս

بامن نیبایت از این شوخی ها میگردند اما کاریست تازه کم در زیاد دد در دزدوش دگر ایت ندر

" Երեսից տարուծյուն էր Բախլուսի/ :

ولی خبر معلوم شد ترس دلرز رمضان بی سبب است

(Вали хайр мѣлум шод тѣрс о ларзэ Рѣмезан бисѣбѣб аст)

" Կանկան ունի պարզվեց, Ռամեզանի սարսափը տեսելի էր/ :

از خانه و خانواده بهیمان بی خرم

(аз ханэ во ханэвадэ һамчэнан бихабарам)

" ընտանիքից լուր չուներ/ :

با چیزهای دیگری دیدم شهر حایش مردمش راه درسم زندگیشان

(աма чизһайэ дигари дидам шаһրһаш, Һѣрдомѣш, раһо раснэ
зэндөгийѣшан)

" Կանկան այլ քաներ տեսա՝ քաղաքների, մարդկանց, և նրանց տարեկանը/ :

اد در دین و بجه نزارد

(у дәрдэ зан о бачэ чадарад)

" նա ընտանիքի հոգս չուներ/ և այլն/ :

Անկան տեսն հարադրուծյունները բառ անկանների նման նախադասու-
թյան մեջ կարող են հանդես գալ որոշելի դերում կամ որպես բաղադրյալ ստա-
րակցւի անկանական մաս/ :

خنده و بیزی چهره مسخ و ضعیفش را محاله میکند

(хандэһэ ризки чәһрәһэ сөрх о сәфидәш ра мочалэ миконәд)

" Գոհեալը կու՛ն էր բերում նրա առողջ հրեան/ :

اما چه انگیزه ای برای ذقراست
>>> در دراز (ама че ангизэһэ барайэ тәфәкоратэ дур о дәрәз)

" Ինչպիսի դրդապատճառ երկարատև ստորույնների համար/ :

تکان میداد با صدای شاد و تواتر و آهسته بجه گفت: «میران خوش»
(дар һәмән һал дѣстмолѣш ра

тѣкан мидад ба ба сѣдәһэ шад ба тѣр о тәвзәһэ һек бәчэ гофт)

"խաբեւ", "հիմարացեալ", "հաշվաւոր անեւ", ڀير د بالا لغتن

(зир о бала тоустан)

"անկապ խոսեւ", "վարդիվերո խոսեւ": شاخ د برگ زدن

(шах о барг зәдән)

"գործեւ", "հաշ-

ւեւ":

Պարսից լեզվի հարադրությունները ըստ իրենց կիրառության նախադասու-
թյան կազմում են երկայացնում են որոշակի յուրահատկություններ, որոնք
պայմանավորված են նրանց հարաբերակցությամբ այս կամ այն խոսքի մասի
, ստի Հարադրությունների գերիշխող մասը ի հայտ է բերում հոլական անվան
գերակշռության կատեգորիաները: Համեմատաբար սովոր մաս են կազմում այն հա-
րադրությունները, որոնք դրսևորում են անանական ու մակբային բնորոշ
գծեր: Դերանվանական, բովանդակ ու բայական կարգի հարադրությունները պար-
սից լեզվում սովորաբար ստեղծման սահմանափակ հնարավորություններ ունեն:

ՊԱՐՄԻՆԱԿԱՆ ՀԱՍՏՈՑԱՅԻՆ ՆԿԱՐԱՌՈՒԹՅԱՆ ՍԿՔՆԱՎԱՐՈՒՄԸ

Համաշխարհային մշակույթի պատմության մեջ առանձնահատուկ տեղ է զբաղում պարսկական մանրանկարչությանը, որն անցյալ դարի վերջներից դարձել է արևելագետների ու արվեստաբանների ուսումնասիրության առարկան / Ա.Գողար, Բ.Գրեյ, Զ.Միլենոն, Ա.Պոպ, Ա. Սազգյան, Ի. Շուկին, Բ.Վեյսերն և այլք /: Անդրադառնալով պարսկական մանրանկարչության ակունքներին, նրա դարձացման հարցերին, նրա դարձյալների գեղարվեստական առանձնահատկություններին, նրա դերին ու նշանակությանը՝ արևելքի ժողովուրդների արվեստների ձևավորման հարցում, հեղինակները սահմանափակվում են 17-րդ դարի առաջին կեսում ստեղծված մանրանկարներով: Դա հասկանալի է ու պայմանավորված պատմական ու աստիճանական այն իրադարձություններով, որոնք այդ ժամանակ որոշակի փոփոխություններ առաջացրին Պարսկաստանի գեղարվեստական կյանքում:

16-րդ դարի վերջում և 17-րդ դարի սկզբներին Պարսկաստանի առևտրական կապերի ընդլայնումը եվրոպական մի շարք երկրների ու Ռուսաստանի հետ, կապանք մայրաքաղաք դարձնելը, միսիոներների ու առանձին մանավարդների այցելությունները Պարսկաստան նպաստում են տեղական կյանքի ու կենցաղի եվրոպականացմանը: Այդ տեսիլները շատ ավելի արտահայտված հանդես են գալիս կերպարվեստում: Մանրանկարչությունն իր տեղը գիշերում է ազգի գրքին, լայն տարածում են ստանում առանձին գրավյուրները / հայտնի է, որ Սպահանում էր պահպանվում Դյուրերի գրավյուրների ալբոմը /, եվրոպական հաստոցային նկարների ներմուծումը /հայտնի է, որ հայ վաճառականները Սպահանի նշանավոր Մեյլան Շահի խանութներում վաճառում էին Ամստերդամից ու Նյուրնբերգից բերված հաստոցային նկարները/ Շահ Աբասի և նրա հաջորդների մոտ հյուրընկալվում էին եվրոպացի նկարիչներ: Մուհամմադ Ջամալ Զիրմանին ընդօրինակություններ է կատարում Ռուբենսի և այլ ֆլամանդացիների գործերից: Եվրոպական արվեստը Պարսկաստանում մեծ հարգանք էր վայելում դեռևս 16-րդ դարում: Դրա վկայություններն են ժամանակի նշանավոր գեղագիր ու մանրանկարիչ Ազի Ամսեղի այն տողերը, երբ նա գրում է, որ ասածուց հովանավորվող վրձնի շնորհիվ ,,, և չինական ու եվրոպական կախարհները նստել են տաղանդի աշխարհի զահին, դարձել մալաազրի վարպետության վարպետները, , ,:

Կերպարվեստի եվրոպականացման այս պրոցեսում նշանակալից է նաև նոր Զուդայի գեղանկարչական դպրոցը դերը, որտեղ նույնպես ակտիվ պրոցես է տեղի ունենում միջնադարյան որմնանկարչությունից ու մանրանկարչությունից աշխարհիկ արվեստին անցնելու, հասոցացալի ըզգմմանը գեղանկարչական գործեր ստեղծելու ուղղությամբ: Նոր Զուդայի ապարանքներն ու տները ձևավորվում են կենցաղային տեսարաններով, սկսում է զգալի տեղ գրավել դիմանկարը, երևում են ընանկարի ու նաոյուրմորտի առաջին պատկերումները: Նոր Զուդայի նկարիչները / Միխսը, Հովհաննես Մրբուզը և այլոք / որոնք շատ ավելի ակտիվ էին ընկալում իրենց մտածողությանը հոգհարազատ եվրոպական արվեստի թեմաներն ու նկարելաձևի առանձնահատկությունները, իրենք ևս ազդում էին պարսկական նկարչության զարգացման վրա: Պարսկական արվեստն էլ իր հերթին հայ արվեստի այդ հատվածին հաղորդում էր դեկորատիվ շքեղություն և հարթպատկերային նկարելաձևի այն էլեմենտները, որոնք հայ գեղանկարչությանը տալիս էին յուրօրինակ ինքնատիպություն:

Այսօրինակ փոխադրեցություններին ուղորտներում, պարսկական արվեստում սկզբնավորվում էր հասոցացալի նկարչությունը, որը նոր երևույթ էր նրա դարավոր զարգացման պատմության մեջ:

Հասոցացալի նկարչության սկզբունքներով կատարված պարսկական նկարչության առաջին օրինակները պահանվել են Սպահնի Ալի Հափու և Չեհել Սոթուն պալատներում: Տեղում կատարած ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տալիս նկարները խմբավորել ըստ գեղարվեստական կերպարավորումների և արտահայտականության: Երկու պալատների նկարազարդումները կատարված են 17-րդ դարի առաջին կեսում, պատկերված են խնդույքի, պալատական կյանքի ու իշխանազների հետ կապված զանազան տեսարաններ / աղախիններն ու ծառաները գինի կամ ուտելիք մատուցելիս, սիրո կամ որսի տեսարաններ և այլն /: Նկարիչները/պարզորոշ զգացվում է, որ մի քանի արվեստագետի աշխատանքն է /Փիգուրները դնում են որոշակի գործողության և շարժման մեջ և հատուկ ուշադրություն են նվիրում միջավայրին / ցավոք,Փոնի հատվածները ժամանակի ընթացքում փչացել են/, Միջավայրը երբեմն պայմանական է, երբեմն՝ դեկորատիվ շքեղ հարթություն, իսկ շատ հաժախ՝ ընություն մի հատված, որտեղ զգալի է և՛ պարսիկ նկարիչների կողմից ռեալ ընության գեղարվեստական պատկերման ձգտումը, և՛ եվրոպական գրավյուրների ընանկարչական հատվածների օգտագործումը:

Կարևոր մի հանգամանք: Ընկալելով եվրոպական նկարչության նկարելաձևի որոշակի առանձնահատկությունները, նկարիչները կուրորեն չեն ընկա-

լում դրանք, այլ տեղայնացնելով, հարմարեցնում են արևելյան արվեստին
ընդող իրենց մտածելակերպին: Առաջին անգամ զարսիկ նկարիչները նկա-
րում են կապի վրա կամ զատի հարթութունն օգտագործում են որպես
կապ: Նրանց համար համար դեռևս խորթ են հեռանկարի, լույսաուսմվերի
կամ միջավայրի հետ կապված հարցերը: Կարևորը ֆիգուրների տեղադրումն
է: Գոյութուն ունի կերպարների որոշակի տիպ. երկարածիկ իրան, օվալա-
ձև երկարուկ դեմք, որի վրա կարևոր տեղ են զբաղում մանզաղթեկ սլացիկ
սև հոնքերը, նշածև աչքերը, թեթև գծով արտահայտված քիթը և փոքր ընդ-
ուն: Նկարիչները ձգտում են խիստ ու վզի հատվածների մոդելիրովկայի: Այս
տիպով դառնում է կանոնիկ ընդող կերպարների համար: Հատուկ ուշադրու-
թյուն է դարձվում զգեստի ու զվեի հարդարանքին, երկրորդական համարելով
ձեռքերի ու ոտքերի մշտաբացի զատկերումները: Կերպարների մասօրինակ
մեկնաբանումները թելադրված էին ժամանակի խոշորագույն նկարիչ Ռա-
Աբասու արվեստից / 1575-1635/, որտեղ նա, հենվելով պարսկական մանրա-
նկարչության ավանդների վրա, կարողացավ հիմնավորել մի նոր ուղղություն,
որը շատ ավելի մոտ էր եվրոպականացող տեղական գեղանկարչությանը: Ռա-
Աբասու ստեղծած կերպարները երկար ժամանակ գեղագիտական էտալոն կհան-
դիսանան ինչպես գեղանկարչության, նույնպես և կիրառական արվեստի մի
շարք բնագավառներում /կտորներ, խցեգործություն, լաք և այլն/: Պա-
լատների նկարներում զգալի տեղ է զբաղում դիմանկարը, հատկապես կանացի
դիմանկարը, որը նորում թյուն էր ոչ միայն պարսկական, այլև հարևան մահ-
մեդական երկրների արվեստում: Այդ աշխատանքներն արված են եվրոպական
արվեստին բաշտեղյակ անձնավորության կողմից, որը սակայն ենթարկվում
է տեղի գեղագիտական պահանջներին: Դրանց հեղինակը մի արվեստագետ է,
որն ունի նկարի կառուցման եվրոպական մտածողություն. կտավի կոմպոզի-
ցիոն կառուցումը, ֆիգուրների զրազեռ դասավորումը ընտրված տարածության
մեջ, հեռանկարի և լույսի աղբյուրի որոշման ձգտումը հարցադրումներ են,
որոնց միջոցով նա կարողանում է հասնել կերպարների կենսահաստատման,
անհատականացման, առիթուտների նյութական արտահայտման: Ուշագրավ է,
որ այս աշխատանքներում նկարիչները մտածում են հաստոցային նկարչության
ոլորտներում, ըսյց դեռևս չեն կարողանում կտրվել պատի հարթութունից
և այն դիտում են որպես ձեռագրի էջի մեծ տարածություն:

Ավերջին սեփանքներից հետո, արվեստի այս ընդամասում, ինչպես նաև
մշակույթի մյուս ոլորտներում, նկատելի է ավելի բան հարյուր տարվա
ընդմիջում, որի ժամանակ ոչ թե անկում է ապրում նոր ձեռք ընդմիջում,
այլ պարզապես Պարսկաստանի թաղաքական վիճակը մշակույթի զարգացման
նպաստավոր պայմաններ չի ստեղծում: Պարսկական հաստոցային գեղանկարչու-

թյունը նոր վերելք է ապրում 18-րդ դարի 2-րդ կեսում: Ստեղծվում է նկար-
չական մի ոճ, որը շատ ավելի հայտնի է ,Ղաջարների ոճ», անվան տակ:

Նկարների այս խումբը, որի ընտիր օրինակներ պահպանվում են Վրացական
ՍՍՀ արվեստների թանգարանում, Լենինգրադի պետական ինստիտուտում, Մոսկվայի
Արևելքի ժողովուրդների արվեստների թանգարանում, Քեհրանի Գոլիստանի պա-
լատում և մասնավոր հավաքածուներում / հատկապես հայտնի է Հ. և Լ. Էմիրե-
ների հավաքածուն, որի մեծ ցուցահանդեսը բացվեց Քեհրանում 1971թ./բայա-
ռիկ ինքնատիպ է իր սյուժետային և գեղարվեստական առանձնահատկություննե-
րով:

Նկարների այս խմբի աշխատանքները կառավարված են կտավի վրա, յուղաներ-
կով: Հիմնականում պատկերում են պարող կամ նվագող աղջիկներին, պալատական
տիկնաց: Ինտերյերի հարստությունը շողկապվում է պատկերվողների զգեստ-
ների շքեղությանը: Այստեղ արդեն չկա սեֆյանների շրջանի արվեստի նրբ-
զեղուկությունն ու զծի պլաստիկ արտահայտչականությունը: Այստեղ կարևորը
արտաքին շքեղությունն է, տարազների գունագեղությունը, կտորների
դեկորատիվ համադրումները, զարդերի ու թանկարժեք քարերի շլացուցիչ
հարստությունը, նրանց մանրակրկիտ պատկերումները, որոնք ապաշորի, վզնոցի
կրծքի, գոտակառից, թևերի ու կոշիկների վրա ելուզվում են սպիտակ մաքուր-
տաշարերով: Գարսիկ նկարիչներն ազատ օգտագործում են դեղին, կանաչ, կա-
պույտ մաքուր գույները, որոնց կողքին դրված սպիտակի ու երկնագույնի
միջոցով հասնում են լուսավոր կամ ստվերոտ մասերի արտահայտչականության:
Դրանից էլ այդ նկարների կոլորիթը ունի պայծառ ու լուսավոր հնչեղու-
թյուն:

Այս նկարներում յուրաքանչյուր կերպար հանդես է գալիս ինքն իր մեջ,
ցուցադրական դիրքով, անպայման դիտողին ուղղված հայացքով/ նույնիսկ
խմբանկարներում/: Ստեղծվում է կանաչի յուրօրինակ մի տիպած՝ արկելյան
զեղեցիկուհու էտալոն, շատ ավելի ոռալ, Նյուիթական, մարմնական ըզլոր համա-
մասներով օժտված: Նկարների այս շարքում առանձնակի տեղ են զբաղում Ֆթի-
Ալի շահի և Աբաս Միրզայի դիմանկարները, որոնց ռեալիստական պատկերումները
նրանց նմանության գեղարվեստական լուծումները հիմք են տալիս ենթադրե-
լու, որ դա կառույր պայման է եղել նաև մյուս դիմանկարներում: Կտավները
ստեղծվել են փակ սենյակների պատերի զարդաբան նպատակով, որը ստիպում է
նկարիչներին կտավը վերելում սլաքած դարձնել: Ֆոնում պատկերված ընանկա-
րի /շատ ավելի ոռալ, բան սեֆյանների ժամանակ/ կամ լուսամուտների ընդ-
գծված հատվածների շնորհիվ սենյակները ստացել են տարածություն: Մեզ
են հասել մի քանի նկարիչների անուններ, ինչպես օրինակ. Մուհամեդ Սադիկ,
Միրզա Բաբա, Միրզ Ալի, Մուհամեդ Հասան / 18-րդ դար/, Շիրին, Սալիկ

Մերզա / 19-րդ դար / և այլն:

Ղաջարանի արվեստը /անվանումը պայմանակն է, քանի որ արվեստի այսօրինակ ստեղծագործությունների հանդիպում ենք շատ ավելի վաղ, քան 1795թ. Ղաջարների հարստության հիմնադրումը / իր ազդեցությունն է թողել նաև նույն շրջանի վրացական արվեստի վրա, Հայկական արվեստում հանդիպում ենք նրա յուրօրինակ ազդեցությանը, որը արտահայտվում է Հովնաթան Հովնաթանյանի կողմից / 18-րդ դարի 2-րդ կես / Ղաջարների արվեստի շքեղ ղեկորատիվ էության ընկալումով, զանազան ատրիբուտների նյութակառուցվածքը մեծ տեղ տալով ու դրանք վարպետությանը պատկերելով: Իսկ նույնատիպ ստեղծագործություններ պահպանվել են նոր Հուդայի մասնավոր մի տան, որի տերը անվանի վաճառական էր և շատ հաճախ հյուրընկալում էր Փաթի-Ալի շահին:

Ուստի, հասկանալի է պարսկական արվեստով զբաղվողների հետաքրքրության նվազումը դեպի 18-րդ դարի ստեղծագործությունները: Նրանք տեղական հետաքրքրություն են ներկայացնում: Այն ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է հարցի այլօրինակ դրվածք, ինչպիսին մասնավորապես ցուցաբերեց ակադեմիկոս Շ.Ամիրանշավիլին, 1940 թ. հրատարակելով Ղաջարների շրջանի նկարների ալբոմը՝ հանգամանալից բացատրություններով: Շ.Ամիրանշավիլին նկարների կովկասյան խումբը դիտում է շատ ավելի մեծ արեստով, որն ընդգրկում է վրաց-պարսկական մշակութային որոշակի առընչություններ, ներգրավելով նաև նոր Հուդայեցիների վաստակը: Բայց այդ նկարները պարսկական արվեստի զարգացման պատմության համար ունեն շատ ավելի մեծ պատմական նշանակություն: Նրանք շարունակում են սեփյանների շրջանում հիմնադրվածը: Նրանք ընդորոշում են պարսկական հաստոցային նկարչության զարգացման նոր փուլը:

19-րդ դարի կեսերին, եվրոպական նկարչության հետ ունեցած առավել ակտիվ շփումների հետևանքով, պարսկական արվեստը կորցրեց իր երբեմնի ինքնատիպ ոճը, զեղարվեստական ազգային առանձնահատկությունները: Պարսկական հաստոցային նկարչության սկզբնավորումն ու զարգացումը՝ ինքնաբերական տեղական զեղարվեստական ըմբռնումներով կապվում է 17-18-րդ դարերի հետ, որի թույլ արժագանքները բաժին են ընկնում նաև 19-րդ դարի առաջին տասնամյակներին:

Մեր առաջադրած թեզերի հիմնավորման լավագույն ապացույցն են այն նկարները, որոնց ցուցադրումով ցանկացանք առավել ըզմանակալից ու արտահայտիչ դարձնել մեր միտքը:

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ОФОРМЛЕНИЕ РУКОПИСИ № 1036 АРАБО-ПЕРСИДСКОГО ФОНДА МАТЕНАДАРАНА.

Рукописная книга является одним из интереснейших разделов в истории искусства народов Ближнего и Среднего Востока, Средней Азии и Индии. С ней неразрывно связана миниатюрная живопись, возникшая на основе своеобразно сочетавшихся социально-общественных условий, религиозных, философско-этических воззрений, национальных вкусов, традиций.

Матенадаран в своем фонде арабо-персидских памятников содержит около 2 тыс. рукописей, полутора тысяч документов и несколько десятков фрагментов рукописей, представляющих определенную научную ценность. Часть из них имеет красочное художественное оформление.

Рассматриваемая рукопись, хранящаяся в Матенадаране за № 1036, представляет собой сборник или альбом стихов и миниатюр, принадлежавших Мухаммеду Али — послу Шаха Сафи (внука Шаха Аббаса I) в Индии, ко двору могола Шаха Джахана (правил с 1628 по 1659 гг.).

В рукописи собраны, в соответствии со вкусом владельца (владельцев), переписанные рукой умелого каллиграфа стихи персидских, арабских и турецких поэтов. Помимо этого, в ней сохранились образцы каллиграфии и лицевые миниатюры, не являющиеся иллюстрациями текста, а имеющими самостоятельное значение.

Рукопись, благодаря этому подбору, произведенному в соответствии с индивидуальным вкусом владельца, отражает одновременно и определенный этап в развитии искусства миниатюры народов Ближнего, Среднего Востока и Индии второй половины XVII века.

Прямой даты создания рукописи нет, но, судя по записи в предисловии, она была начата во время посольской миссии Мухаммеда Али, которая имела место сразу же после восшествия на престол Шаха Сафи, а именно в 1629 г. Следовательно, можно предположить, что рукопись была начата где-то, в 1629-1630 году.

Искендер Туркман "уши в своем продолжении" "Тарих-и алам арай-и Аббаси" (Тегеран, 1939, стр. 199-200) дает справку о Мухаммеде Али-беке Исфагани, одном из преданных султану придворных, который после его смерти был назначен послом в Индию, а в 1047 году хиджры (1637 г.) получил повышение и был назначен везирем вакуфных имений в столице. Помимо этого хронологического упоминания, в конце рукописи (л.217а) имеется дата 1700-01 гг. Это дает возможность предположить, что рукопись писалась в промежутке между 1629 и 1701 годом.

Рассматриваемая рукопись содержит 221 лист, размеры ее 21,6 x 12 см. Бумага восточная, тонкая, лощеная, без видимой структуры параллельных полос сетки и филиграней. Цвет ее неоднородный по всей рукописи. Встречаются тетради синего цвета, "какао с молоком", коричневые, кремовые, золотистые (окрашенные шафраном) и др.

Некоторые листы имеют золотой и серебряный крап, или декор, в виде флоральных мотивов, исполненных по всей плоскости листа творением золотом или серебром. Переплет клееного картона обтянут черной кожей со вставленными тесненными медальонами из кожи белого цвета, покрытой слоем творенного золота.

Декоративный мотив медальонов очень изящный и тонкий, близок по своему стилю к индийскому (вертикально симметричный букет, двойной выпуклый зубчатый контур).

Капиталь рукописи - на одном уровне с обрезом. Рукопись после вступления начинается поэмой Шифайи. "Намакдан-и Хагигат" ("Солонка правды"), написанной им в подражание поэме Саинаи "Хагигат-ал-хагаиг" ("Сад истин"). Далее идут стихи Мирзы Алирзы Талджали (л.15а), Муллы Асири (л.16а), Саиба, касиды Шейха Рузбехана Мохаммаддин Кудси (лл. 40а-40б), Мухаммад-кули Салима (л.49а), касиды Кешвари (лл.50-54а), Шейха Абу Сеид Мирзы Кафри, Талиба Калима (л.54а, 122а), Сафи Кули Бека (л.147а), хана Ахмеда (л. 148а), Шоуката Бухарани (л.148б-149а), Мехри (лл. 218а-219а), Талиба Амули и др.

Каллиграф, которым писано предисловие, не называет своего имени, но можно предположить, что оно является автографом Мухаммеда Али, т.к. повествование в нем идет от первого лица. Писано оно очень красивым почерковым стилем насталикшикасте.

Имена же каллиграфов, встречающиеся на лл. 5а (Абдул Моали - образец каллиграфии, шикасте) и л. 141б-142а (Абдул Рашид - образец каллиграфии, настаалик), относятся исключительно к этим фрагментам рукописи.

Кроме этого, в рукописи прослеживаются четыре разных руки: с 6 по 123 - первая, с 145 - вторая, 215 - третья, 217 - четвертая.

Декоративное убранство рукописи не подчинено единой стилистической установке. Это вытекает, во-первых, из особенности самой рукописи, содержащей различные по своему стилю и форме произведений, и, во-вторых, в связи с участием в ее оформлении большого числа творческих индивидуальностей. Следует отметить, что все, без исключения лицевые миниатюры (и часть декоративных) вклеены в рукопись.

Рукопись содержит 13 лицевых миниатюр и две гравюры французской работы, с изображением хищных птиц, выполненные в технике офорта. (На гравюрах имеется авторская надпись (*Nicodé Bigne, Fecit. 1594*)).

Европейская гравюра завозилась в Иран в большом количестве, начиная с XVI в., и являлась для персидских художников образцом подражания как сюжетам, - в основном, евангельским, - так и техническим приемам, в частности приемам построения линейной и воздушной перспективы.

Рассматриваемая рукопись содержит одну миниатюру (л. 98а), исполненную монохромно тушью с размывкой на традиционный евангельский сюжет "Богоматерь с младенцем". В этой миниатюре сочетаются европейское влияние и восточные традиции.

Лицевые миниатюры, содержащиеся в рукописи, хронологически можно разместить в довольно узких рамках: - конец XVI - I пол. XVII века. Географически же они охватывают Иран, Индию и Среднюю Азию.

Миниатюрная живопись Ирана этого периода все еще переживает эпоху расцвета, хотя уже не дает больших имен. Основной чертой, характерной для этого периода является возросшее влияние европейского искусства.

Иранские художники восприняли ряд технических приемов и композиционных схем, сочетая их с традиционными элементами миниатюры.

Большая часть известных миниатюр относится к художественному направлению, известному как исфаганская школа или стиль Риза-ий Аббаси. Наряду с Исфаганом действовали мастерские в Казвине, Мешхеде и т.д.

Рассматриваемая рукопись содержит 4 миниатюры этого направления.

Первая из них — "Юноша в меховом халате" (л.5б). Миниатюра изображает типичного для придворной школы живописи 17 века изнеженного юношу. Он стоит с букетом цветов в левой руке и с тростью (с набалдашником в виде птицы), в правой.

Костюм его типичен для представителя высшего сословия Ирана 17 века. Миниатюра выполнена в технике рисунка тушью с размытой. Лицо тонко прорисовано в традициях школы Риза-ий Аббаси. Наиболее типичен прием изображения волос и меха. Фигура развернута в плоскости композиции фронтально, с головой в 3/4 оборота и ногами в профиль. Фоном служит бумага. Сохранность — хорошая. Следующая миниатюра (л.15а) изображает сидящего мужчину средних лет с очевидными портретными чертами. Здесь налицо те же технические приемы, что и в миниатюре, рассмотренной выше. Сочетание плоскостной манеры традиционной иранской миниатюры в изображении декора костюма со свето-теневой моделировкой лица. Рядом с портретируемым разложены: раскрытая книга, сосуд с напитком, кальян. На раскрытой странице книги надпись на персидском языке "Мир Муссаввер", колорит строится на смелом сочетании насыщенных тонов оранжевого цвета платья с зеленым накидки и сиреневым чалмы. Фоном служит бумага.

Следующими миниатюрами этого творческого направления являются изображения юношей (дл.48б-49а) с кувшинами. Обе миниатюры сделаны с одной кальки.

Эти женоподобные изнеженные юноши — типичные для придворного искусства XVII века — отражали понятие изящества и элгантности того времени. Аналогичные стоящие персонажи часто встречаются среди известных работ персидских миниатюристов XVII века.

Например, портрет Сефевидского принца Али-Кули Хана, мастера Мухаммеда Хана (1654г.) (собрание шахской библиотеки в Тегеране), изображение охотника, художника из Мешхеда-Хасибуллы (Государственный музей Берлина) и др.

Костюм юноши носит в большой степени влияние европейского костюма ХУП века. Однако элементы европейского костюма имеют восточную интерпретацию и снабжены такими аксессуарами, как ездикская футэ (пояс-шарф), серьги в ушах, китайский шелк плащей, фарфоровые кувшины со скачущими газелями, расписанные кобальтом. Миниатюра с юношей на л.48б имеет фоном бумагу. На л.49а бумага покрыта золотыми арабесками флорального характера, китайскими "облачками счастья".

Справа, рядом с фигурой юноши - кустик с сидящей на его ветвях птицей. Аналогично покрыт фон на персидских миниатюрах с изображением "Сокольников" (конец ХУІ в.), из коллекции Моргана в Нью-Йорке и выше названного "Охотника" мастера Хабибуллы из Мешхеда. Эти лаконичные детали фона, в сочетании с выходящими за пределы джадвала ногами юноши, создают перспективу.

Миниатюру сопровождает текст, писанный по-персидски черной тушью почерковым стилем настиалик по фону миниатюры, повторяя линию наклона фигуры юноши. Это стихи поэта Мухаммеда-кули Салима, в которых упоминаются поэт Мансур и художник Мани-первый персидский миниатюрист-иллюстратор, убитый в 290 году хиджры.

Лица юношей имеют монохромную свето-теневую моделировку и тонкую прорисовку глаз, бровей, носа, губ и волос, ниспадающих выжидными локонами до плеч.

Фигуры же несмотря на ~~линейность~~ контурной линии трактуются плоскостью; декор костюма подчинен скорее ей, чем объему тела.

Следует отметить высокий уровень технического исполнения миниатюр и их хорошую сохранность, дающую возможность спустя три столетия любоваться совершенным искусством большого мастера.

Удивительная яркость колорита, достигнутая умелым сочетанием сгармонизированных и контрастных цветовых пятен, применение накладного золота двух цветов (зеленого и желтого) в отделке декора костюмов придает нарядный вид миниатюрам.

Для лучшего скрепления золота с клеем оно проколото в нескольких местах иглой в виде точек, что одновременно придает миниатюре и декоративный эффект.

К исфаганской же школе можно отнести две ~~сидящие~~ миниатюры

туры (иллюстрации к Шах-наме). Одна из них предпослана рукописи в виде защитного листа, другая же завершает рукопись.

В композиции первой миниатюры на первом плане группа из 5 фигур, представляющая одну из сцен повествования о Бижане и Маниже. Фоном служит традиционный холм с деревом. На первом плане — река (серебро, почерневшее от времени).

Композиция миниатюры насыщена динамизмом и экспрессией, костюм персонажей выдержан в стиле миниатюр школы Риза-и Аббаса. Колорит приглушенный; строится на сочетании с гармонизированных цветовых пятен (оливковый, золотисто-коричневый, кремовый) с золотом.

Вторая миниатюра (л.221а) является иллюстрацией сцены убийства Рустамом Белого Дива и освобождения Авлада.

Первый план, занимающий половину миниатюры — интерьер пещеры, где происходит действие, верхняя же половина — пейзаж с холмом и деревом и привязанный к нему Авлад. Стиль миниатюры аналогичен рассмотренной выше.

Колорит миниатюры строится на сочетании активного черного пятна пещеры с приглушенными пастельными тонами остальных деталей композиции. Остальные части костюмов персонажей отделаны золотом и серебром (пояс Авлада, браслеты Дива, наколенники Рустама и др.). Миниатюра носит следы незавершенности.

Отдельную группу в рукописи составляют три индийских миниатюры. Это размещенные на лл. 137б композиция с изображением цветов, птиц, бабочек, на л. 138а — индийского зеленого попугая и "Танцовщицы" — на лл. 185а.

Большой интерес к изображению природы, фауны и флоры очень типичен для миниатюристов могольской школы XVII века.

Миниатюра на л. 138а изображает весенний пейзаж: цветущее дерево персика у ручья; на ветвях его сидит голубая птица и многочисленные бабочки. У воды сидит красная птица, рядом с ней растут тюльпаны и фиалки. Следует отметить большую точность, с которой художник передает биологические виды.

Этой работе аналогична индийская миниатюра 1652 года мастера Шафи Аббаса "Пейзаж" из ГПБ им. Салтыкова-Щедрина в Ленинграде, помещенная в книге Эрнеста Кюнеля: *Miniatur-malezi im Islamischen Orient. Berlin, 1922, S 136*

Миниатюра с изображением индийского попугая (л.137б) является фрагментом; вырезанным из другой композиции. Этот биологический вид попугаев встречается во многих известных индийских миниатюрах этой школы, в том числе и в списке "Бабурина" Британского музея.

Большой художественный интерес представляет миниатюра с изображением танцовщицы. Образ женщины трактуется в традициях могольской школы XVII века. Голова дана в профиль, тело в 3/4 оборота, грудь - анфас и ноги - в профиль. Фигура изображена на фоне индийского пейзажа - деревья, холмы, архитектурный стаффаж в виде культовой постройки белого цвета.

Телом танцовщицы типичен для могольской школы миниатюры, так же, как и ее костюм, который состоит из прозрачной газовой юбки, скрепленном поясом ниже талии, парчовой кофты, с короткими рукавами, оставляющей открытой грудь и тора, туфли на деревянной платформе (японского стиля). Аксессуары в виде жемчужного ожерелья, пояса, серег, ручных и ножных браслетов. Длинные волосы, украшенные ниткой жемчуга в виде локонов, ниспадают до колен.

Миниатюра выдержана в изысканном оливково-розовом колорите. Нежно-розовое тело танцовщицы тонко сочетается с оливковым пейзажем и белой пагодой на заднем плане, игрой жемчуга и золота браслетов и парчи костюма.

Стиль миниатюры и ее колорит идентичен стилю работ придворного мастера-миниатюриста, изобразившего Шаха Джаханна со своим сыном Дара Шикухом, на фоне пейзажа (коллекция музея Виктории и Альберта в Лондоне). (Воспроизведение в книге *Ernest J. Gube, The world of Islam, London, 1966, p.156, pl.99*)

Очень возможно, что Мухаммед Али получил "Танцовщицу" в дар при дворе Шаха Джаханна и она исполнена в той же мастерской.

Сохранность миниатюры хорошая. Она определенно является одной из лучших в собрании арабо-персидского фонда Матенадара.

Помимо лицевых миниатюр, как было сказано выше, рукопись содержит украшения в виде образцов каллиграфии, унванов, фронтисписов, заставок, джадвалей, арабесок на полях, украшений бумаги серебрянным крапом и флоральным орнаментом по всей плоскости листа, выполненными твореным серебром и т.п.

Широко используются цветные подкладки в картушах для текста (пастельные тона желтого, зеленого, розового).

В оформлении фронтисписов можно проследить индийский (могольский) и бухарский стили.

Рамка с цветочным орнаментом на первых листах (вступление) имеет аналогично в упоминавшемся выше списке Бабур-наме Британского музея; декор фронтисписа на (лл. 157, 189) аналогичен декору многих известных индийских миниатюр этого времени.

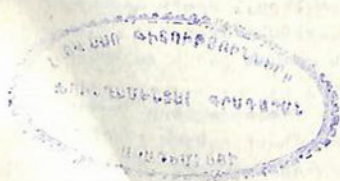
Яркие, крупные, грубоватые цветы на полях фронтисписа (лл. 143-144; 186-187) характерны для бухарского стиля.

Подводя итоги следует сказать, что рассмотренный сборник стихов и миниатюр является оригинальной по своему литературному и художественному составу рукописью, содержащиеся в ней стихи и миниатюры отражают вкус просвещенной массы Ирана второй половины XVI века.

Лицевые миниатюры рукописи представляют определенную художественную ценность и могут каждая в отдельности стать предметом искусствоведческого исследования.

Ն Ե Ր Ծ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն	1
ՍՏԱՄԲՈՒԹՅԱՆ Ա.Գ. Ազգային ճշգրտագիտության կառավարությունը և իրանի ժողովրդական կուսակցությունը	3
ՉԱՏՈՒՄ Խ.Մ. Քրդերի մասնակցությունը իրանի ազգային-ազատագրա- կան շարժումներին 1917-1921թթ.:/Ռուս./	9
ՌԱՍՏՅԱՆ Բ.Գ. Ցեղերի պոռժենի մամականակից իրանի հարավում: /Ռուս./	18
ՉԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ Գ.Ա. Հայ պարբերական մամուլը որպես 1905-1911թթ. իրանական հեղափոխության պատմության աղբյուր:/Ռուս./	27
ԴԱՍՏՅԱՆ Հ.Մ. Իրանական լուսավորիչ Մալեմ Խանի /Մեկրոնյան/ գերը իրանի հասարակական-քաղաքական մտքի զարգացման գոր- ծում	33
ՓԱՆԼԵԱՅՅԱՆ Օ.Լ. Բահայիզմը որպես իմպերիալիզմի զաղափարախո- սություն	41
ԲԱՅԱՌԻՐՅԱՆ Վ.Ա. Քրդական պոռժենի թուրք-իրանական հարաբերու- թյուններում, 19դ. վերջին և 20դ. սկզբին	48
ԴԱՆԵՐՅԱՆ Լ.Գ. Մանր մամականագրությունները որպես իրանի պատմու- թյան աղբյուր	55
ՍԱԲԳՅԱՆ Գ.Խ. Աքեմենյան արամեալեզու դիվանադան ավանդույթ- ները Հայաստանում./ Արտաշես Ա-ի արձանագրությունները շուրջ/	61
ՄՈՒՇԵՂՅԱՆ Խ.Ա. Հայաստանում տարածված սասանյան դրամների մա- սին	65
ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ Հ.Հ. , ,Ալթաթար, , Լեզենդի պարսկական տարբերակի շուրջ	74
ՇԵՌՈՅԱՆ Լ.Ե. Ժամանակակից պարսից վիպակը	81
ԿՈՋՄՈՅԱՆ Ա.Ե. , ,Խայյան քառյակները, , որպես պարսկական ու- րախի զարգացման նոր աստիճան:/Ռուս./	86
ՆԱԼԻՄԻՅԱՆ Գ.Մ. Նոր պարսկերեն գրական լեզվի ծայնավոր հնչյունների հարցի շուրջ	91
ԽԱՄՈՅԱՆ Մ.Հ. Քրդերենում տարբեր մակարդակների միավորների թափանցունակության ուսումնասիրության շուրջ:/Ռուս./	96
ՇԼԻՔՅԱՆ Գ.Վ. Դարսից լեզվի հարադիր ճառագրականությունների ընդարձակականական ընդլայնման շուրջ	105

ՀԱՅԱՐՑԽ Մ.Մ. Պարսկական հաստոցային նվարչության սկզբնավորումը 114
ԱՄԻՐԲԵՅԱՆ Ռ.Խ. Մատենադարանի արաբա-պարսկական ֆոնդի նո.1036
ձեռագրի զեղարվեստական ձևավորումը: /Ռուս./ 119

СОДЕРЖАНИЕ

ПРЕДИСЛОВИЕ	I
СТАМБОЛЦЯН А.Г. Правительство национальной буржуазии и народная партия Ирана. (На арм.яз.)	3
ЧАТОВЕВ Х.М. Участие курдов в национально-освободительной борьбе иранского народа в 1917-1921 гг.	9
БАЛАЯН Б.П. Проблема племен на юге современного Ирана. .	18
АРУТЮНЯН Г.С. Армянская периодическая печать, как источник по истории иранской революции 1905-1911 гг.	27
ЕГАНЯН Г.М. Роль иранского просветителя Маликом хана (Мелконяна) в развитии общественно-политической мысли Ирана. (На арм.яз.)	33
ПАХЛЕВАНЯН О.Л. Бехаизм как идеология империализма. (На арм.яз.)	41
БАЙБУРТЯН В.А. Курдская проблема в турецко-иранских отношениях конца XIX - начала XX вв. (На арм.яз.)	43
ДАНЕГЯН Л.Г. Мелкие хроники как источник истории Ирана. (На арм.яз.)	55
САРКИСЯН Г.Х. Традиции ахеменидской арамейскоязычной канцелярии в Армении. (О надписях Арташеса I). (На арм.яз.)	61
МУШЕГЯН Х.А. О распространенных в Армении сасанидских монетах. (На арм.яз.)	65
МОВСЕСЯН Г.О. К персидскому варианту легенды "Ахтамар". (На арм.яз.)	74
ШЕХОЯН Л.Г. Современная персидская повесть. (На арм.яз.) .	81
КОЗМОЯН А.К. "Хайамовские четверостишия" как новая ступень развития персидского ружайя.	86

[354]

НАЛБАНДЯН Г.М.	К вопросу о гласных звуках новоперсидского литературного языка. (На арм.яз.)	91
ХАМОЯН М.Г.	К изучению проницаемости единиц разных уровней в курдском языке.	96
МЕЛИКЯН Г.В.	К лексико-грамматической характеристике парных словосочетаний персидского языка. (На арм.яз.)	105
КАЗАРЯН М.М.	Зарождение персидской стиховой живописи. (На арм.яз.)	114
АМИРЕБЕКЯН Р.И.	Художественное оформление рукописи № 1088 арабо-персидского фонда Материалов	119

©

Заказ 13

Тираж 120

Отпечатано на ротационном участке Сектора научной информации и Фундаментальной библиотеки АН Арм. ССР. Ереван, Абовян 15.

